

j u g o L i n k

pregled *postjugoslovenskih* istraživanja

DRUŠTVENE PROMENE

na postjugoslovenskom prostoru

_Stipe Ćurković // Tranzicija i solidarnost // _Gal Kirn // Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno killing us softly na slovenački način // _Primož Krašovec // Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetskom polju // _Dare Pejić // „Koncept vikenda više ne postoji!” Kreativne industrije u kognitivnom kapitalizmu i preduzetnički duh zaposlenih u kulturi // _Miloš Jadžić // Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu // _Branka Ćurčić // Kritika klerikalizacije Novog Sada. Analiza društveno-političkog i estetskog diskursa novih crkvenih i pravoslavnih strategija // call for papers // pregled novih izdanja // sadržaj //

// Impressum //

// Herausgeber: Petar Atanacković // Đorđe Tomić
// Redaktion:, Robert Lučić, Gal Kirn, Stefan Pavleski //
// Online-Ausgabe: <http://jugolink.wordpress.com> //
// Kontakt: jugolink@googlemail.com //
// ISSN 2193-6293 //

Berlin 2011

Die in diesem Band veröffentlichten Beiträge stellen ausschließlich die Meinung der Autorinnen und Autoren dar.

//editorial//

Mehr als zwanzig Jahre nach dem Zerfall Jugoslawiens lässt sich im Forschungsbereich eine in der Tat paradoxe Situation feststellen: Die Forschungszentren, die bis Beginn der 1990er Jahre einem gemeinsamen akademischen Raum angehörten, versuchen aus dem neuen (nationalen) Kontext heraus, in dem sie handeln, jedes für sich, Verbindungen mit anderen internationalen Forschungsinstitutionen zu knüpfen, ohne dass dabei irgendeine Zusammenarbeit zwischen diesen Zentren selbst besteht. Obwohl sporadische und vorwiegend individuelle Kontakte existieren – manche wurden auch nie unterbrochen –, für das Herstellen einer (neuen) wissenschaftlichen Öffentlichkeit im postjugoslawischen Raum gibt es mehr als genug Raum. Die gemeinsame wissenschaftliche Öffentlichkeit ist indessen nicht nur durch die einstige gemeinsame institutionelle Struktur oder die sprachliche Verbundenheit bedingt. Schon ein oberflächlicher Blick auf die Themen, theoretischen Zugänge, ausgewählten Methoden, aber auch Probleme neuerer Forschungsarbeiten, vor allem im Bereich der Geistes- und Sozialwissenschaften in dieser Region, deutet auf eine Reihe von Ähnlichkeiten hin. Immer häufiger wird bei nun internationalen wissenschaftlichen Treffen „entdeckt“, in welchem Maße die Forscherinnen und Forscher in dieser Region in ihrer Arbeit aufeinander angewiesen sind. Diese Notwendigkeit einer Zusammenarbeit bezieht sich sowohl auf die Nutzungsmöglichkeiten bestimmter historischer Archive als auch auf die Zugänglichkeit der eigentlichen Forschungsergebnisse. Obwohl gerade das Letztere durch die technologische Entwicklung, vor allem durch die Digitalisierung, sicherlich erleichtert wird, sind die Versuche, ein gemeinsames Forum für den Informationsaustausch im Bereich der Wissenschaft, nach wie vor sehr selten.

Die Zeitschrift *jugoLink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja* (*jugoLink. Überblick postjugoslawischer Forschungen*) stellt den Versuch eben eines solchen Forums dar. Ziel ist also die Präsentation neuester wissenschaftlicher Arbeiten vor allem (obwohl nicht ausschließlich) jüngerer Forscherinnen und Forscher aus dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawiens. Durch die Veröffentlichung von Arbeiten, die aus unterschiedlichen „wissenschaftlichen Schulen“ in diesem Raum stammen, die wiederum schon seit Jahren im Wesentlichen voneinander getrennt sind, gewinnt man vor allem einen einzigartigen Einblick in ihre Themenauswahl und Interessen. Zudem wird die Möglichkeit eines Vergleiches von Forschungsergebnissen, Methoden und theoretischen Zugängen eröffnet.

Die in der Zeitschrift publizierten Texte richten sich also an die postjugoslawische wissenschaftliche Öffentlichkeit, aber genauso an die Forscherinnen und Forscher aus dem deutschsprachigen Raum sowie einem breiteren internationalen Kontext, die sich für Südosteuropa interessieren. In Anbetracht einer Reihe von wissenschaftlichen Institutionen,

derer Forschungsgegenstand gerade dieses Gebiet ist, kommt eine Zeitschrift diesen Profils auch dem Bedarf entgegen, sich ständig über neue Studien aus der Region zu informieren. Die Texte, publiziert in den Sprachen, die aus dem früheren Serbokroatischen / Kroatisch-Serbischen entstanden sind, sowie in mazedonischer und slowenischer Sprache, umfassen Forschungen aus dem Bereich der Geistes- und Sozialwissenschaften. Der thematische Fokus einzelner Ausgaben wird sowohl durch die aktuelle Entwicklung der Forschungsarbeit in der Region als auch durch das Interesse der wissenschaftlichen Öffentlichkeit und der Redaktion bestimmt werden.

Diesem Prinzip folgend, bildet das Thema der ersten Ausgabe ein Phänomen, das allen Gesellschaften im postjugoslawischen Raum gemeinsam ist. Es handelt sich um den Prozess gesellschaftlicher Transformation in der Zeitspanne vom Anfang der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts bis heute, die sicherlich einen wichtigen historischen Bruch darstellt. Dieser auf den ersten Blick abgeschlossene Prozess grundlegenden Wandels sowohl des wirtschaftlichen als auch des politischen Systems in ganz Ost- und Südosteuropa hatte eine Reihe von gesellschaftlichen Folgen, die bis heute nicht in ausreichendem Maße erforscht worden sind. Selbst in den zahlreichen Arbeiten, die im westeuropäischen wissenschaftlichen Kontext veröffentlicht wurden, und die vor allem versuchen, (Un-)Regelmäßigkeiten im genannten Prozess theoretisch zu fassen, stellt der Raum des ehemaligen Jugoslawiens eine „heiße Kartoffel“ dar, die als „Ausnahme“ vorwiegend umgangen wird. Erst in den letzten Jahren lassen sich in dieser Region bedeutendere kritische Arbeiten über den Transformationsprozess verzeichnen. Dabei lässt sich auch hier – zumindest zu einem beträchtlichen Anteil – das vorwiegende Interesse an systemischen, wenn nicht sogar „technischen“ Aspekten des Wandels beobachten, während die Erforschung der Folgen der Transformation für die gesellschaftlichen Beziehungen selbst gerade mal auf seltene „Gedanken zum Thema“ reduziert ist. Daher stellen wir in dieser Ausgabe gerade solche Arbeiten vor, die sich auf eine kritische Analyse der genannten Phänomene einlassen. Diese Studien sind Forschungsergebnisse von Autorinnen und Autoren verschiedener disziplinärer Profile und Interessen und wurden in einigen neueren Publikationen veröffentlicht.*

Die Beiträge beschäftigen sich mit verschiedenen Aspekten des geschilderten Prozesses und umfassen folgende Themen: Wandel gesellschaftlicher Beziehungen in (Post-) Transitionsgesellschaften (Ćurković: *Transition und Solidarität*), ideeller Rahmen politischer Transformation in Slowenien (Kirn: *Transitionskonzept im kapitalistischen Nationalstaat als Projekt des liberalen Frühlings*), Transformation des Bildungssystems (Krašovec: *Realsubsumption im Tempel des Geistes*), Entwicklung gesellschaftlicher Beziehungen im Bereich der Kultur (Pejić: *„Das Weekend-Konzept existiert nicht mehr!“*) und Transformation

* Informationen über die Sammelbände, in denen die Texte ursprünglich veröffentlicht wurden, sind jeweils am Ende des Beitrags einzusehen.

urbaner Räume im postsozialistischen Kontext (Jadžić: *Raum, Urbanismus, Politik in der postsozialistischen Stadt*; Ćurčić: *Kritik der Klerikalisierung von Novi Sad*). Die Arbeiten stellen indessen, sowohl aufgrund ihres thematischen Fokus' als auch aufgrund innovativer theoretischer Zugänge, einen wichtigen Beitrag zu einer breiteren kritischen Analyse des Wandels dar, dessen Einfluss nicht nur die „Theorie“ betrifft, sondern auch den Alltag der Menschen im postjugoslawischen Raum. Aus diesem Grund widmen wir die Ausgabe gerade diesem Thema.

Die Redaktion

//editorial//

Više od dvadeset godina nakon raspada Jugoslavije u sferi naučnog istraživanja može se uočiti jedna zaista paradoksalna situacija: istraživački centri koji su do početka devedesetih godina prošlog veka pripadali jednom zajedničkom akademskom prostoru, pokušavaju da se iz novog (nacionalnog) konteksta, u kome deluju, svaki za sebe povežu sa drugim međunarodnim istraživačkim institucijama, a da pritom ne postoji skoro nikakva saradnja između samih tih centara. Iako sporadični i uglavnom individualni kontakti postoje – neki nikada nisu ni bili prekinuti – mesta za uspostavljanje jedne (nove) naučne javnosti na postjugoslovenskom prostoru ima više nego dovoljno. Zajednička naučna javnost pritom je uslovljena ne samo nekadašnjom zajedničkom institucionalnom strukturom ili jezičkom povezanošću. Već površan pogled na teme, teorijske pristupe, odabrane metode, ali i probleme novijih istraživanja, pre svega u oblasti društvenih nauka, u ovoj regiji ukazuje na niz sličnosti. Sve češće se na sad već međunarodnim naučnim skupovima „otrkiva“ u kojoj meri su istraživači u regionu u svom radu zapravo upućeni jedni na druge. Ta neophodnost saradnje odnosi se kako na mogućnosti korišćenja određenih istorijskih arhiva tako i na dostupnost samih rezultata istraživanja. Iako je upravo ovo poslednje svakako olakšano tehnološkim razvojem, pre svega digitalizacijom, pokušaji da se stvori jedan zajednički forum za razmenu informacija u oblasti nauke, i dalje su veoma retki.

Časopis *jugoLink.Pregled postjugoslovenskih istraživanja* predstavlja pokušaj stvaranja upravo jednog takvog foruma. Cilj je dakle promocija najnovijih naučnih radova pre svega (iako ne isključivo) mlađih istraživača sa područja nekadašnje Jugoslavije. Publikovanjem radova koji potiču iz različitih „naučnih škola“ na ovom prostoru, a koje su već godinama uglavnom odvojene jedne od drugih, pre svega se dobija jedinstven uvid u njihov izbor tema i interesovanja. Osim toga, otvara se mogućnost poređenja istraživačkih rezultata, metoda i teorijskih pristupa.

Tekstovi objavljeni u časopisu namenjeni su dakle postjugoslovenskoj naučnoj javnosti, ali isto tako i istraživačima sa nemačkog govornog područja kao iz šireg međunarodnog konteksta koji su zainteresovani za jugoistočnu Evropu. S obzirom na niz naučnih ustanova čiji je predmet istraživanja upravo ovo područje, časopis ovog profila izlazi u susret potrebi stalnog informisanja o novim studijama iz regiona. Tekstovi publikovani na jezicima proizašlim iz nekadašnjeg srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog kao i na makedonskom i slovenačkom jeziku, obuhvataju istraživanja iz oblasti društvenih nauka. Tematski fokus pojedinačnih izdanja biće određen kako aktuelnim razvojem istraživačkog rada u regiji tako i interesovanjem naučne javnosti i uredništva.

Sledeći ovaj princip, temu prvog broja predstavlja jedan od fenomena zajedničkih svim

društvima na postjugoslovenskom prostoru. Radi se o procesu društvene transformacije u periodu od početka devedesetih godina 20. veka do danas, koja svakako predstavlja važan istorijski prelom. Ovaj prividno okončan proces temeljne promene kako ekonomskog tako i političkog sistema u celoj istočnoj i jugoistočnoj Evropi imao je niz društvenih posledica koje do danas nisu u dovoljnoj meri istražene. Čak i u brojnim radovima, objavljenim u zapadnoevropskom naučnom kontekstu, a koji pre svega teorijski pokušavaju da uoče (ne)pravilnosti u pomenutom procesu, prostor bivše Jugoslavije predstavlja „vruć krompir“ koji se kao „izuzetak“ uglavnom zaobilazi. Tek poslednjih godina na ovom području mogu se zabeležiti značajniji kritički radovi o procesu transformacije. Pritom se i tu – bar u dobrom delu – može uočiti pretežno interesovanje za systemske, ako ne i „tehničke“ aspekte promene, dok se ispitivanje posledica transformacije na same društvene odnose svodi tek na retka „razmišljanja na temu“. Stoga, u ovom broju predstavljamo upravo radove koji se upuštaju u kritičku analizu navedenih fenomena. Ove studije su rezultat istraživanja autora različitih disciplinarnih profila i interesovanja, a objavljeni su u nekoliko novijih publikacija.*

Prilozi se bave različitim aspektima pomenutog procesa i obuhvataju sledeće teme: promena društvenih odnosa u (post)tranzicijskim društvima (Ćurković: *Tranzicija i solidarnost*), idejni okviri političke transformacije u Sloveniji (Kirn: *Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća*), transformacija obrazovnog sistema (Krašovec: *Realna supsumpcija u hramu duha*), razvoj društvenih odnosa u oblasti kulturnog rada (Pejić: „*Koncept vikenda više ne postoji!*“) i transformacija urbanog prostora u postsocijalističkom kontekstu (Jadžić: *Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu*; Ćurčić: *Kritika klerikalizacije Novog Sada*). Radovi pritom predstavljaju, na osnovu kako tematskog fokusa tako i inovativnih teorijskih pristupa, važan doprinos jednoj široj kritičkoj analizi promena, čiji se uticaj ne tiče samo „teorije“, već i svakodnevnog života ljudi na postjugoslovenskom prostoru. Iz tog razloga ovaj broj posvećujemo upravo ovoj temi.

Uredništvo

* Informacije o zbornicima u kojima su tekstovi prvobitno objavljeni videti na kraju svakog priloga.

Tranzicija i solidarnost

Stipe Ćurković

„Strukturne prilagodbe” tranzicije u kapitalizam proizvele su učinke i na razini diskursa. Određeni pojmovi počeli su funkcionirati kao gravitacijsko središte i zadnja legitimacijska instanca dalekosežnih društvenih promjena. Ti pojmovi čine osnovni konceptualni okvir kroz koji nam političke elite, stručnjaci i mediji tumače kako neminovnost tako i poželjnost tih procesa, sukladno cirkularnoj nepogrešivosti prosvijećene mandarinske logike prema kojoj je postojeće uvijek neminovno, a neminovno nužno i poželjno. I najprovizorniji popis nužno bi uključivao riječi poput: „tržište”, „konkurentnost”, „fleksibilnost”, „dinamičnost”, „inovativnost”. U zbroju, kao set krajnjih točaka hegemonijskog konceptualnog svemira čine ono što su Pjer Burdije [Bourdieu] i Luik Vekon [Wacquant] nazvali Novom planetarnom vulgatom. A to hoće reći: set međusobno povezanih ideologema koji predstavljaju diskurzivni korelat normalizacije socijalno-ekonomske agende Washingtonskog konsenzusa kao temeljnog programskog dokumenta za globalni izvoz neoliberalnih reformi, od Latinske Amerike, preko postsocijalističke Istočne Europe, posrnulih tigrova jugoistoka Azije sve do okupiranog Iraka.

Izvan uskih parametara *Nove vulgate* leži područje ideološke hereze kojemu je osporena i iluzija zamjenskog dostojanstva koju romantičniji misaoni obrasci običavaju proglašavati neotuđivom privilegijom marginalnih pozicija: da se smatraju pribježištem avangardâ. Dovoditi u pitanje socijalnu logiku reformi u ime tržišta ne znači samo zapriječiti si pristup u područje ideološke i političke „serioznosti” (riječ koja je dio autopercepcijskih i reprezentacijskih protokola svake ortodoksije), nego i javno se stigmatizirati kao relikat „prošlih vremena”: netko tko nije pronašao način da ispuže iz socijalističkog slijepog crijeva povijesti u svjetlost novoga konsenzusa. U postsocijalističkim zemljama to ujedno znači nuditi se kao zamjenski adresat za naknadne obračune tranzicijskih elita s vlastitom ideološkom prošlošću. Agresija ideološkog lova u ime nove ortodoksije tako zamjenjuje potencijalno poniženje javnih konvertitskih ispovijesti. Tko je smješten izvan logike novog konsenzusa izlaže se riziku da bude pretvoren u naknadnu personifikaciju grijeha „totalitarne prošlosti” i postane povlaštenu predmet naknadnih egzorcizama. Inkvizijska tankoćutnost novog pravovjerja ide toliko daleko da klice zagovora povratka u totalitarnu tamu socijalizma uspijeva detektirati i u najdefenzivnije formuliranoj obrani minimalnih socijalnih prava. Kada ekonomska liberalizacija postaje istoznačna sa „slobodom” kao takvom, a sistematski napad na socijalna prava biva proglašen nužnim aspektom procesa posttotalitarne

„demokratizacije”, svako suprotstavljanje liberalizaciji postaje potencijalnim činom neprijateljstva prema slobodi, a otpor protiv sužavanja socijalnih prava neprijateljstvom prema demokraciji.

Ideološka hereza

U retoričkom registru nacionalističkih invektiva devedesetih neprijatelje tržišnih reformi – uz prešutnu pretpostavku o identičnosti interesa tržišta s interesima nacije – običavalo se zvati upravo *neprijateljima*. U retorički mekšoj varijanti – uobičajenoj među nominalno „lijevim” parlamentarnim strankama i dijelom NGO scene – uobičajenije je govoriti o nedostatku demokratske zrelosti ili anakronizmu „krivoga mentaliteta”. Prvi zadatak postsocijalističke demokratske pedagogije tako postaje da se „demokratski nezrelu” većinu nauči da proces postepenog opoziva dotad neupitnih socijalnih prava počne prepoznavati kao proces demokratskog napretka. Konačnim pragom uspješne tranzicije u odgovornu demokratsku samosvijest postaje prihvaćanje socijalnog obespravljavanja kao pouzdanog indikatora vlastite građanske emancipacije. Sloboda kapitala ne umanjuje našu slobodu da joj podredimo sve institucije države, a demokratska emancipacija ne bi bila potpuna da nas ne oslobodi i opasnih pipaka državnog skrbništva koje uvijek iznova prijeti da nas uljuljka u stanje pomirenosti s totalitarnim uzništvom.

Strategije denuncijacije

Međutim, demonizacija nije jedina strategija denuncijacije disenzusa sa stvarnošću po mjeri *Vulgate*. Narativ o pounutrenim kognitivnim i vrijednosnim obrascima manipulativnog totalitarnog sustava zavedenima priznaje bar minimalno (iako krajnje problematično) dostojanstvo žrtve. Strategije denuncijacije otpora neoliberalnom konsenzusu koje kao motivaciju za disenzus identificiraju parazitizam i ustrajavanje na atavističkim privilegijama napuštaju teren skliske dijalektike između straha od totalitarnog i prosvjetiteljske samilosti prema njezinim žrtvama. Ostaje nedvosmislenost čistog prezira. Ovdje više nije potrebno braniti uzvišenost demokratske dosljednosti, brani se “društvo” od onih koji bi živjeli na tuđi račun. Osnovni i paradoksalni uvjet za uspjeh ove argumentacijske operacije je da recipijent unaprijed kao aksiom prihvaća da društvo koje treba braniti zapravo ne postoji, nego “samo pojedinci i njihove obitelji” (kako glasi kanonska formulacija Margaret Tačer [Margaret Thatcher]). A time se prvenstveno hoće reći da ne postoje kauzalni odnosi koji bi predstavljali restrikcije individualnoj volji, nikakvi povijesni i materijalni uvjeti djelovanja koji nisu

samoskrivljeni, nikakvi entiteti ili relacije netransformabilne činom individualnog htijenja, nikakve razlike u polaznim pozicijama, naslijeđenim disproporcijama moći ili realnim slobodama. Radikalni metodološki individualizam generira vlastite etičke poučke: tko nije uspio sam si je kriv. Društvo treba prvenstveno štititi od onih koji društvo zazivaju, pravo od onih koji se na prava pozivaju. Specifično lokalna komedija krivih prepoznavanja hoće međutim da je formula o društvu koje ne postoji formula koju bi većina samosvjesno „lijevih” intelektualaca u regiji bar donedavno bez ustezanja potpisala – kao čvrst zalog protiv svemoći fantazmi o organskim narodnim zajednicama čijim autoritetom su se bar jedno desetljeće ušutkivala sva daljnja pitanja.

Paradoks tranzicijskih nacionalizama bio je da su vlastitu proklamiranu ljubav prema naciji umjeli manifestirati prije svega negativno, kao ksenofobiju i averziju prema novim prvim susjedima. Prema unutra je vladao neskriveni prezir novih elita prema masama onih radnika koji su odbijali prihvatiti da opoziv socijalizma kao nominalnog društvenog projekta u korist povijesnog oslobođenja nacije logičnom nužnošću vodi u deindustrijalizaciju; nezaposlenost. Deklarirana bratska ljubav među sunarodnjacima oslobođenih stoljetnog jarma tuđe vlasti tako je proizvela prvi i terminalni simptom vlastite socijalne suštine: u trenutku kada su na razini ideologije improvizirane barokne teorije „stališa” trebale izbrisati svaki trag spomena o klasnom antagonizmu, upravo je klasni antagonizam – krijumčaren pod retoričkom kamuflažom nacionalnog jedinstva – ponovno postao neposrednom društvenom činjenicom. Ono što je liberalna i „socijaldemokratska” parlamentarna i intelektualna opozicija suprotstavila neoliberalizmu s nacionalističkom fasadom, bio je projekt indigniranog odbacivanje kiča nacionalističkog pokrova uz prešutno ubrzavanje u smjeru iste socijalne politike. Ideali europske integracije i demokratske normalizacije (nakon što se Tuđman iz „zapadnoeuropskog civilizacijskog kruga” navigirao u izolaciju) zamijenili su Naciju kao krajnju instancu ideološke legitimacije istog transformativnog procesa. Moment s obje strane bučno deklariranog ideološkog diskontinuiteta zaklanjao je dublji kontinuitet prešutnog temeljnog konsenzusa među elitama svih raspoloživih parlamentarnih opcija. No, kontinuitet ne otkrivaju samo ustrajnost progresivne privatizacije resursa pod državnom kontrolom, liberalizacija trgovinskih odnosa, postepeno povećavanje pritiska na institucije socijalne zaštite i „fleksibilizacija” radnoga prava. Zanemareni aspekt kontinuiteta na ideološkoj razini – unatoč svim razlikama u diskurzivnoj izvedbi – čini i zajednički podtekst klasnog prezira u narativima tobože oprečnih socijalnih imaginarija.

Nacionalizam i proces kapitalističke restauracije

Slučajevi okupacija tvornica ili organizirani otpori privatizaciji i „racionalizaciji” naučili su nas da se u dominantno „desnoj” izvedbi prezir prema socijalizmu direktno prevodi u refleksi optuživanja pobunjenih radnika za jugonostalgiju, „nefleksibilnost” i kočenje napretka mlade države. Iza nacionalističke retorike krila se jedva skrivena klasna agenda. Paradoks koji vrijedi naglasiti je da su u kapitalizmu pauperizirani radnici počeli fungirati kao personificirana lica bijede demonizirane prošlosti – umjesto da budu personificirane optužbe procesa koji ih je u takav položaj doveo. Što ih je kapitalizam stavljao u nezavidniji položaj (materijalno, ali i po pitanju nesposobnosti praćenja kulturne diverzifikacije potrošačkih preferencija srednjih klasa, koje su postale primarnim indikatorom uspješnog pozapadnjenja), to je lakše postalo dodijeliti im ulogu podsjetnika na prijetecu degradaciju u slučaju eventualnog „povratka na staro”. Tako je postalo moguće ideološki instrumentalizirati učinke socijalnog nasilja protiv njezinih žrtava. Priželjkivana posljedica bila je tabuizacija problematike socijalnih posljedica ekonomskih reformi i otežavanje političke samomobilizacije radništva. Gdje se protest ipak artikulirao – najupečatljiviji primjer je vjerojatno okupacija TDZ-a – bio je prisiljen pribjegavati poniznoj ideološkoj samolegitimaciji kroz eksplicitno distanciranje od bilo kakve asocijacije sa socijalizmom. Pribjegavanje parafernalijama i insignijama lojalnosti postsocijalističkom projektu povratka Nacije treba čitati i kao pokušaj da se deklarativna bratska solidarnost nacionalističke retorike uzme za riječ i realizira putem direktnog apela. Činjenica da na taj apel nije odgovoreno indikator je socijalne ispraznosti ideološkog obećanja nacionalne solidarnosti.

Ako je nacionalizam time otkrio da je u krajnjoj konzekvenci – i neovisno o tome što su involvirani akteri vjerovali – bučna ideološka površina dubljih i dalekosežnijih procesa kapitalističke restauracije, liberalna građanska ljevica je iz opetovanog igrokaza tih neuspjelih interpelacija politički uspjela ekstrahirati samo potvrdu svog prezira prema „kolektivističkim refleksima” masa, ovoga puta u ruhu moralno i estetski zgađenog antinacionalizma. Jedini projekt „emancipacije” koji je znala artikulirati i do kojega joj je stalo ne obraća se radnicima u okupiranim tvornicama: projekt brze asimilacije životnog stila (dobrim dijelom imaginarnih) zapadnih srednjih klasâ.

Još jedan paradoks hrvatske tranzicije predstavlja činjenica da unatoč progresivnoj proletarizaciji radnih i materijalnih prilika srednjih klasâ nije dovedena u pitanje temeljna autopercepcija većine njezinih pripadnika. Realno rastuća fragilnost materijalnog položaja ne uspijeva proizvesti pukotine niti poljuljati projektivnu identifikaciju sa slikom vlastite buduće pripadnosti privilegiranom sloju srednjoklasnih građana Europske unije. Anticipatorna konzumacija imaginarne budućnosti pritom stoji u direktnoj korelaciji s visokom osobnom

zaduženosti preko potrošačkih i stambenih kredita. Ono što na individualnoj i subjektivnoj razini predstavlja puko sredstvo simboličke i potrošačke integracije u imaginarnu Europsku uniju općeg blagostanja – kredit, na razini objektivne nacionalne ekonomije predstavlja snažan mehanizam realne ekonomske integracije u istočnoeuropsku stvarnost financijske kolonizacije od strane Zapada. Nedvojbeno je riječ o dubokom proturječju, a nedvojbeno je i da ono još nije postalo politički produktivno. Ali, dosad političke učinke nije proizvelo ni proturječje da zapadnoeuropska država blagostanja kao proklamirani krajnji horizont procesa integracije ostaje neupitna legitimacija neoliberalnih reformi u Hrvatskoj i u trenutku kada je postalo izvjesnim da je specifični oblik klasnog kompromisa koji je predstavljala država blagostanja i na Zapadu prošlost.

Nestanak kapitalizma kao objekta kritičke refleksije

Imaginarna socijalna ontologija lijevo-liberalnog spektra temeljito je gentrificirana, u njoj se nesrednjoklasni elementi javljaju samo kao isključen traumatski element od kojega treba držati političku i simboličku distancu. Isto vrijedi i za mnoge nekoć ponosno „opozicijske” intelektualce, novinare i pisce. Naglašena „urbanost”, pa čak i rasprostranjen estetski i egzistencijalni kult heroizma gubitništva i nihilistične distance spram svakog oblika kolektivnosti u velikom dijelu suvremene hrvatske književnosti ostavljaju dojam afektiranog alibija za prešutni politički konformizam i način glamurizacije intaktnosti vjere u obećanje da proces europske integracije doista vodi preko eshatološkog praga iznad kojega počinje apolitična normalnost osiguranog blagostanja u „uređenoj državi”. Činjenica da su neki od ljudi iz tog miljea ovogodišnje studentske blokade dvadesetak fakultetâ pozdravili kao „najvažniji politički događaj od samostalnosti” baca specifično retroaktivno svjetlo i na izostanak bilo kakve spomena vrijedne solidarizacije intelektualaca sa slučajevima radničkih okupacijâ tvornicâ poput TDZ-a. Solidarizacija se ovdje očito aktivira po ključu simboličkih identifikacija i participacije u istom kulturnom horizontu, pa njome rukovode i zabori koji korijen vuku iz takvih demarkacija, unatoč činjenici da je proletarizacija intelektualnog, a posebno novinarskog rada, evidentna činjenica.

Uzme li se na trenutak odstojanje i pokuša u povijesnoj perspektivi interpretirati tu okolnost u kontekstu progresivnog zaborava marksističkog koncepta klase u korist etnografsko-deskriptivnih, dobiva se implicitna ali dalekosežna kritika političkih implikacija takvog zaborava Marxa. Zbog empirijske neposrednosti veća intuitivna plauzibilnost teze o primatu etnografsko-kulturoloških distinkcija nad tezom o povijesno presudnijem pitanju pozicije unutar kapitalističkog načina proizvodnje za posljedicu ima nestanak kapitalizma kao objekta kritičke refleksije. Umjesto eksplanatorne eksplikacije systemske logike kapitala

dobiva se potencijalno neiscrpna proliferacija fenomenologijâ životnih stilova. Bilo bi naivno sugerirati direktnu kauzalnu vezu između recentnih akademskih i intelektualnih modâ i izostanka solidarizacije nominalno “lijevih” intelektualaca s radničkim protestima. No, ako ništa drugo, upravo činjenica njihova izostanka može poslužiti kao negativan indikator akutne analitičke relevantnosti marksizma za razumijevanje društvene stvarnosti koju kapitalizam *de facto* uspostavlja – jer nas podsjeća na političku cijenu njegova zaborava. Politička dezorijentacija i naivno, nekritičko prijanjanje uz narative o državi blagostanja kao konačnom ishodu tranzicije, nedostatak kategorijalnog aparata koji bi omogućio razumijevanje strukturne pozadine neoliberalnih reformi i njihovih neizbježnih socijalnih implikacija simptomi su tog zaborava. Cijena je hegemonija apologetskih ideologema čak i među po autopercepciji „lijevim” intelektualcima, sa svim posljedicama koje to podrazumijeva.

Zaoštravanje antagonizama

Kampanja koju EPH zadnjih mjeseci provodi uvjeravajući nas da su lijenost i parazitizam hrvatskog radništva uzroci gospodarstvenih problema države, predstavlja zaoštravanje i novi stupanj otvorenosti u klasnom antagonizmu odozgo. Zasad se nije dogodio sličan stupanj samosvjesne mobilizacije s druge strane. Veliki najavljeni jesenski prosvjedi još nisu realizirani, a veliko je pitanje hoće li uspjeti nadići fragmentiranost sindikalne scene. Strategija EPH-a počiva na dva osnovna poteza. Direktnim denuncijacijama pokušava se oslabiti apelativni autoritet sindikatâ, koji – svim internim sukobima unatoč – i dalje predstavljaju najizglednije aktere masovnih protestnih akcija protiv vladine odluke da „križu riješi” produbljivanjem socijalnog napada na radnu većinu. Drugi aspekt kampanje predstavlja pokušaj utjecaja na samu percepciju problema u javnosti: teze o „parazitskom mentalitetu” retorički se zaoštravaju do nivoa tabloidne proizvodnje moralne panike, a katastrofizmu kao sredstvu ucjene plauzibilnost se pokušava priskrbiti pozivanjem na izvještaje Svjetske banke i MMF-a. Poziv na solidarizaciju bi tako trebao unaprijed biti dvostruko lišen apelativne supstance. Rasplet situacije ove jeseni bit će i indikator intaktnosti legitimacijskih narativâ koji su dosad pacifirali veliku većinu i prevenirali političko propitivanje samog tranzicijskog procesa. Pitanje je postavljeno. Ono glasi: hoće li medijski oktroirani – u osnovi neokolonijalni – samoprezir i klasna autoagresija uspjeti spriječiti otvorenu koliziju interesa većine s tranzicijskim elitama? Ili će se otvoriti politički prostor za fundamentalno propitivanje dosadašnjeg smjera razvoja?

Za slučaj da će odgovor ići u smjeru reafirmacije solidarnosti, treba postaviti i pitanje što solidarnost danas znači, i je li i do koje mjere kao koncept uspjela ostati imuna na centripetalnu silu *Vulgate*?

Nacionalizam je donio prvo bitno sužavanje političkog dometa pojma solidarnosti. Granice solidarnosti svele su se na granice Nacije (kao što svi znamo, te granice se nisu podudarale sa službenim geografskim granicama nove države). Transnacionalni, univerzalistički višak odstranjen je kao samo još jedan aspekt patologije socijalizma, još jedan dokaz njegove opasne utopijske preuzetnosti i neodržive artifizijelnosti. Amputacija i kvantitativno sužavanje praćene su međutim deklariranim (kompenzacijskim?) skokom na kvalitativnom planu: solidarnost pripadnika novih država više se neće temeljiti na kriteriju hladne kalkulacije klasnog interesa, nego na organskim sponama nepodijeljenog narodnog zajedništva. U aksiomatski utvrđenom organskom jedinstvu nacionalnog htijenja socijalna solidarnost uspostavlja se po *defaultu*, inherentna je samom činu konstitucije Nacije. To je razina ideologije. Ali, da bi se narativ održao postalo je na koncu potrebno izvanjsku podjelu između homogene narodne zajednice i onih koji su se (po etničkom usudu) našli izvan nje reproducirati unutar same Nacije. Da bi Nacija ostala homogena, oni koji su postali empirijskim svjedočanstvom neispunjenog obećanja solidarnosti, morali su postati predstavnicima kompromitiranog i neautentičnog elementa. Postoji međutim jedna skupina koja komplicira jednadžbu. U mjeri u kojoj su bili ratni veterani, radnici su – dok su istupali kao branitelji – uživali karakter simboličke i političke neupitnosti. Materijalne povlastice koje su iz toga proizlazile unutar nacionalističkog narativa nije bilo moguće osporiti, a da se ne dovede u pitanje sam narativ. Gdje nisu imali to pokriće ili ga nisu znali mobilizirati kada bi se suprotstavljali privatizaciji i masovnim otpuštanjima, radnici su nužno opet postali nositeljima nečistog preostatka i metom političke i ideološke agresije. Kada se u medijima fenomen „lažnih branitelja” tretirao isključivo kao simptom korupcije i nepotizma (koje ne isključujem kao eksplanatorne momente), propustilo se postaviti pitanje do koje mjere je braniteljski status zapravo *jedini* način da se obećanje solidarnosti unutar nacionalističkog narativa realizira. Odnosno, u kojoj mjeri specifični uvjeti mogućnosti te iznimke sâmo obećanje nacionalne solidarnosti otkrivaju kao nužno konstitutivno neistinito u uvjetima kapitalističke restauracije.

Liberalna opozicija nije morala strepiti od opasnosti shizoidnih raskoraka te vrste, pa je – zbog velikog broja upitnih slučajeva – za parazitizam mogla sumnjčiti i ratne veterane, a preko denuncijacije nepotizma i korupcije kao aspektâ procesa dodjeljivanja braniteljskog statusa, otvoriti prostor i za dalekosežnije denuncijacije samog koncepta kolektivnoga. Kolektivnost je tako dospjela u poziciju dvostruke kriminalizacije: prvo kao socijalistički, onda kao nacionalistički ideal. U tom svjetlu recentna kampanja EPH-a – po samopoimanju medijski agent *liberalne* političke opcije – predstavlja dospijeće tog procesa do njegovih krajnjih konzekvenci. U kontradikciji između restauracije kapitalizma i proklamirane socijalne homogenosti ishod je nužna antagonizacija klasnih odnosa i – u ovom slučaju – agresivno odbacivanje samog načela solidarnosti i unutar suženih nacionalnih parametara.

No, koncept solidarnosti time nije nestao, nego je još jednom transformiran. Gdje se evocira u postkolektivističkoj varijanti, evocira se u obliku moralnog apela upućenog individualnoj savjesti. Njegov primarni pojavni oblik postaje osjećaj krivnje, njegov prvi refleks humanitaristička gesta. I ovo potonje, međutim, samo u slučaju uspješne interpelacije, koja uvelike ovisi o osjećaju vlastite relativne privilegiranosti adresata. Tamo gdje on nestaje – zbog rasta socijalnog i materijalnog pritiska – stvar prijeteći da se izokrene u revolt protiv moralne ucjene. Tako koncipiran pojam solidarnosti obvezuje onoga u ime koga je upućen na apriorni pristanak na status pasivne žrtve i dolične teatralizacije vlastite nemoći. Tamo gdje je granica te pasivnosti prekoračena moralna obveza davatelja se pretvara u gnjev nad nezahvalnošću prosjačke arogancije. Sama fragilnost konstelacije i uvjeta mogućnosti nužnih za uspješnu izvedbu solidarne geste tako potencijalno postaju dodatnim ulogom u dokaznom postupku o utopijskoj iluzornosti samoga koncepta. Solidarnost postaje zahtjevom za nemogućom mjerom osobnog moralnog heroizma, što je samo negativan pretkorak naturalizacije i normalizacije politike koja sustavno ukida povijesno već izobrene institucionalne oblike solidarnosti. Na koncu i sama država blagostanja – na poslijeratnom zapadu toliko dugo nužan legitimacijski aspekt vjernosti tržišnom gospodarstvu – biva otpisana kao iracionalna tlapnja i atavistički teret mobilnosti pojedinaca (na razini ideološke reprezentacije) i kapitala (na svim ostalim razinama). Umjesto da postane momentom u borbi protiv *Vulgate*, solidarnost tako postaje njezinim integralnim dijelom.

Da bi postala politički produktivnom kategorijom solidarnost mora pronaći modus artikulacije koji će napustiti klopku moralnog apela upućenog savjesti pojedinca (što je samo još jedan kamuflirani pojavni oblik metodološkog individualizma, a time i ukidanja mogućnosti formulacije sistemskih pitanja). Početi iz prividno suprotnog smjera – od ideje čovječanstva – ne vodi puno dalje. Apstraktni humanizam počinje u povijesno i socijalno zrakopraznom prostoru. Postaviti zahtjev za solidarnost na tu razinu znači prekriti inicijalne disproporcije u polaznim pozicijama društvene moći. Gdje se naglašava apstraktna univerzalnost ljudskog iskustva, potencijalno postaje dovoljno da predstavnici vlasti kapitala pokazuje „ljudske ranjivosti” da bi na tome utemeljili svoj poziv na solidarnost većine s teškim teretom „nužnih” odlukâ vladajućih.

No, povijesni trenutak u kojemu se nalazimo takav je da nas lišava pretjerane obveze introspektivnih i konceptualnih mučenja zbog proturječja između univerzalne formulacije zahtjeva za solidarnošću na razini apstraktnog humanizma i cinizma koji u povijesno i socijalno konkretnome iz njega proizlazi. Stanje je dovoljno akutno da si smijemo priznati da je naša uloga u ovome trenutku defenzivna, ali zato vrlo konkretna: obrana stečenih socijalnih prava i institucijâ socijalne zaštite kao povijesno već izboreni, konkretni oblici solidarnosti. To je prvi – ali nužan – korak u otporu protiv sve direktnijeg podčinjavanja životâ većine zahtjevima kapitala. Obecan nam je (skori) kraj povijesti, u obliku u kojemu nam je bilo

najlakše u njega povjerovati: našim „postajanjem Europom” koja – ako je takva ikad i postojala – danas više ne postoji. Što kasnije shvatimo razmjere neistine, to će veća biti cijena koju će platiti većina. Dakle: govoriti danas o solidarnosti znači prije svega prihvatiti neminovnost borbe protiv njezina institucionalnog uništenja.

Prvobitno objavljeno u: Popović, Željko; Gajić, Zoran (ur.) (2011): *Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: AKO, str. 223–233.

Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno *killing us softly* na slovenački način

Gal Kirn

„Zbog čega sam“, pitao se gospodin K., „u trenutku postao nacionalista? Zato što sam sreo drugog nacionalistu. I upravo zato moramo iskoreniti glupost, jer ona zaglupljuje sve koji sa njom dođu u dodir.“

Bertolt Brecht [Brecht], *Priče o gospodinu Kojneru*

Uvod: ideologija tranzicijskih studija?

Jedna od najproblematičnijih teza tranzicijske literature, koja se u postsocijalističkom kontekstu javlja od kraja devedesetih do danas, je sledeća: *za istraživanje „demokratskog prelaza“, odnosno „demokratske revolucije“ potrebna je analiza kraja osamdesetih godina i njegovog ishoda u višestranačkom sistemu i tržišnoj ekonomiji koja je Sloveniju postavila na političku mapu puteva konsolidacije demokratije.*¹ Različite analize, memoari uglednih političara² i kulturnih disidenata govore o nužnosti takvog razvoja; o prirodnoj evoluciji koja doživljava svoj klimaks sa svetim događajem slovenačkog osamostaljenja, koji je ispunio hiljadugodišnje snove malog naroda. Sve što se dogodilo, i što će se dogoditi, meri se isključivo kroz nacionalnu prizmu i ekonomsku uspešnost. Bez i najmanje sumnje možemo dokazati da je raspadom Jugoslavije u Sloveniji počeo duvati drugačiji vetar: iz biblioteka je počišćena komunistička literatura, a navođenje imena i dela Karla Marksa [Karl Marx] je postalo jeretički čin. Bliža jugoslovenska istorija je bačena na smetlište, odnosno osuđena na sivu totalitarnu prošlost. Istovremeno je nastala prava gomila studija i emisija koje su proizvodile diskurs nacionalne tradicije. Njihova namena je bila prosta: ako tradicija nije postojala, trebalo ju je izmisliti. U nacionalnom zanosu su se istakla i izvela dva ključna projekta nove države: nacionalno pomirenje³ – oprost fašistima (lokalnoj kolaboraciji iz Drugog svetskog rata) i tranzicija u tržišnu ekonomiju – prelaz u kapitalističku društvenu

¹ Najobimnije zbornike o slovenačkom prelazu uredili su Danica Fink-Hafner i Miro Haček, *Demokratski prehodi*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2000.

² Mnogo memoara, od Janšinih *Okopa* do Dimitrija Rupela...

³ Tom ideologijom vladajuće klase bavili smo se na drugom mestu, posebno vidi: „Spomin na partizane ali misel na partizane“, *Muzej na cesti*, Ljubljana: Moderna galerija, 2009.

formaciju. To je značilo strateško vezivanje za Zapad, otklon od krvavog Balkana s kojim bi nas manje toga vezivalo nego razdvajalo. Na kraju, mi Slovenci nemamo nikakva posla sa ratovima i ekstremnim nacionalizmima. *Evropa ili Balkan* – to je bila ključna ideološka i rasistička alternativa koja se odigravala na političko-ideološkoj sceni.⁴ Ostati na Balkanu značilo je ekonomsko nazadovanje i neuspešni multikulturalizam, dok je u Evropi sijalo svetlo napretka i blagostanja. Nakon decenija života u Jugoslaviji, slovenačka narodna svest zablistala je u punom sjaju. Zavladao je konsenzus koji se kasnije pretočio u kratku formulu: *dom u Evropi, bezbednost u NATO*. Budućnost je bila odlučena, istorija se bližila svome kraju. Kako su to rado govorili pripadnici DEMOS-a:^{5*} bilo je to vreme narodne sloge i vreme bez konflikata, a na prvom mestu je bio zajednički interes Slovenaca. Pored kulturnog pročišćenja, projekat slovenačke tranzicije devedesetih morao je dobiti i materijalne osnove. Sveslovenački interes se počeo oslanjati na liberalnu agendu koja je uspostavljala sledeće institucije: pravno vlasništvo, poštovanje vladavine zakona (ne više samoupravnog, već liberalnog!), višestranački parlamentarni sistem, podsticanje privatne inicijative i preduzetništva, te preraspodela društvenog bogatstva. Sve te institucije su ključne u metodološkom testiranju izdržljivosti i moći demokratskog prelaza.^{6**} Naravno da su ti „prirodni“ procesi bili preneti sa Zapada i u tom smislu išli u susret zapadnom orijentalizmu koji još uvek određuje meru demokracije. Vladajuće klase i stručnjaci su takva međunarodna merila upotrebljavali pri uvođenju nužnih reformi i pokušavali ubediti ljude kako smo zaostalo društvo, te da će nas pregaziti vreme ukoliko se brzo ne priklonimo...

Iako treba priznati da se tranzicija na Istoku drugačije odvijala od one u postjugoslovenskom kontekstu, u većini postsocijalističkih država je preovladala liberalna ortodoksija. Potpuno otvaranje nacionalnih ekonomija „stranim investicijama“ je u različitim kontekstima imalo slične učinke: oštre klasne antagonizme, rasprodaju državnog bogatstva i visoku nezaposlenost. Došlo je do demontaže socijalne države, krčenja političkog prostora koji je bio zasaden u vreme socijalizma i novih politika isključivanja, pošto su na tapetu bili pre svega mladi, žene, manjine i migranti. *Šok terapija, odnosno šok kapitalizam*,⁷ zahtevao je

⁴ Za značajnije proučavanje slovenačkog nacionalizma vidi Močnikove teze o razlikovanju Balkana i Evrope (u: *Tri teorije*, Ljubljana: založba cf/., 1999; srpski prevod: Rastko Močnik, *Tri teorije*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2003). Vidi takođe i njegovu sociološku analizu posledica tranzicije (<http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>).

⁵ Posle prvih izbora za slovenački parlament, koalicija DEMOS (različite stranke koje su nastupile protiv Saveza komunista Slovenije, odnosno kasnije protiv reformisane liste socijalnih demokrata) preuzima vlast.

* Demokratska opozicija Slovenije – Demokratska opozicija Slovenije. (prim. prev.)

⁶ Mnogi autor pozivaju se na Lincovu [Linz] studiju iz 1992.

** Odlučili smo se za reč *prelaz* jer nam ona otvara mogućnost istorijsko-materijalističkog zahvatanja tzv. demokratskih promena, odnosno tranzicije iz socijalizma u kapitalizam. Prelazne formacije i načini proizvodnje predstavljaju posebno mesto u teoriji istorije kakvu imamo od Marksovog zasnivanja istorijskog materijalizma regionalnom disciplinom koju nazivamo *Kritika političke ekonomije*. (prim. prev.)

⁷ Za teorijsku obradu strategije šok kapitalizma vidi: Naomi Klein, *Shock doctrine*, London: Penguin press, 2008. [srpsko izdanje: Naomi Klajn, *Doktrina šoka*, Beograd: Samizdat B92, 2009.]

visoke izdatke koji su se uglavnom odlivali u inostranstvo i koji su nedvosmisleno pomagali pri procesu reprodukcije domaće vladajuće klase. Bilo bi pogrešno reći da su postsocijalističke formacije samo sledile zapadni recept – bez sumnje ih moramo nagraditi posebnim zaslugama za uništenje socijalističkog nasleđa (lustracija i specifična politika sećanja). Osim jeftine nostalgije i komodifikacije socijalističkog sećanja, od prošlosti nije mnogo toga ostalo. Neoliberalni recepti su tako u novim okolnostima zadobili lokalne specifičnosti kojima ne treba odricati inovativnost. Pored nevidljive ruke tržišta i demontaže socijalne države, ti recepti su bili prožeti antikomunističkom ideologijom, ekstremnim nacionalizmom i verskim prepородom. Demokratičnost novih politika i prelaza se jasno meri njihovim učincima, pa je za očekivati da je svaka tvrdnja o demokratičnosti na teškom iskušenju.

U tom smislu ne treba zaboraviti da neke od tih ideja nisu bile nepoznate u socijalističkoj Jugoslaviji. Svoju ideološku podlogu i naboj s kraja osamdesetih, na začetku tobožnje tranzicije (tačnije prelaza), nove elite su crple iz ostavštine frakcijskih borbi unutar Saveza komunista Jugoslavije (SKJ); konkretnije, iz diskusija o „liberalizmu“ u Jugoslaviji.⁸ Zadatak ovoga teksta je reorijentacija, odnosno preusmerenje pažnje na jedan naročit prelaz. Naša teza počiva na drugačijoj periodizaciji prelaza u postsocijalistički kontekst: *za razliku od dominantnih analiza demokratskih promena (prelaza), mi tvrdimo da je tranzicija u Sloveniji počela od kraja šezdesetih godina.*⁹ Pored drugačije periodizacije, mi tranziciju ne želimo nazvati „demokratska revolucija“, pošto je od civilno-društvenog potencijala iz sredine osamdesetih ostalo vrlo malo. Veći deo pokreta se stopio sa starom političkom elitom, ili se preusmerio u nevladin sektor.¹⁰ Zapravo bi trebalo da upozorimo kako je termin „demokratske promene“ teoretski primereniji od termina „revolucija“, ali nikako i dovoljan za analizu protivrečnosti i kompleksnosti istorijskih procesa koji su bili na delu u poslednjoj dekadi. Štaviše, taj *politički korektan* termin ukazuje direktno na neutralnost termina *promena*, jer je koncepcija demokratije redukovana na formulu liberalne ideologije koja se zapliće na samom svom početku, odnosno na temeljnom pitanju: šta je „demokratija“? – kako Danica Fink-Hafner u svojoj pomenutoj studiji locira problem. Zapravo bi danas bilo smislenije pitati se da li liberalna koncepcija demokratije uopšte drži vodu? Istrajavati na njoj znači istrajavati na ritualu izbora koji samo potvrđuju odnose moći i postojeći društveni poredak. Temeljna nemogućnost mišljenja alternativne političke forme je najopasnija klopka same demokratije, zapravo objava njene vlastite smrti.¹¹ U većoj meri nego li bavljenje

⁸ Repe, *Liberalizem v Sloveniji*, Ljubljana: Borec, 1992.

⁹ Za odličnu analizu postkomunizma u vreme socijalizma vidi takođe: Boris Buden, *Zone des Übergangs: vom Ende des Postkommunismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009.

¹⁰ Za analizu preobražaja civilnog društva u Sloveniji vidi: Jalušič (2001) iz zbornika *Demokratični Prehodi*.

¹¹ To pitanje je umesno, ali ga se na ovom mestu nećemo laćati. Neka bude dovoljno ako uputimo na zanimljivu odbranu demokratije kao demokratske borbe, tj. prave politike koja subvertira ustanovljene političke institucije, postojeći poredak policije. Vidi u: Jacques Rancier, *Hatred of Democracy*, London: Verso, 2009. [hrvatsko izdanje: Jacques Rancier *Mržnja demokracije*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.]

demokratičnošću same promene zanimae nas specifična analiza toga prelaza, koja će simptomalno ukazati na ono što je u preovlađujućim analizama odsutno. Razume se da je reč o odsustvu analize klasnih odnosa. O tome nije bilo reči, a upravo klasna perspektiva bitno menja viđenje čitave problematike. Ako se složimo sa Žižekom, i ukoliko tranziciju pogledamo *paralaktički*, zahvatićemo njenu logiku koja nije više tako prirodna. U marksističkoj literaturi takav prelaz imenujemo rečju *kontrarevolucija*, odnosno, ako smo malo više analitični, *regresijom* u kapitalizam na način nacionalne države. Takav prelaz možemo označiti kao dobitnu kombinaciju liberalizma i nacionalizma, sintezu koja se u Jugoslaviji počela javljati još s početka sedamdesetih godina. Naša analiza je stoga *tendencijska*¹² i postavlja tačku prelaza u vreme nakon velike privredne reforme 1965. godine.

Ovaj tekst nema pretenziju da ponudi konačni odgovor na kompleksnu problematiku slovenačke tranzicije, već ga pre treba čitati kao kritičku intervenciju u postojeću tranzicijsku literaturu i nacrt za dalja istraživanja. Članak ima dva cilja: prvi je da ponudi panoramski pregled liberalizma u Sloveniji s kraja šezdesetih godina i njegovih ključnih političkih zahteva koji su napajali diskusije s kraja osamdesetih godina.¹³ Zanimae nas i rođenje novog liberalizma u Sloveniji, ali ćemo staviti u zagrade njegov nastavak u osamdesetim godinama pošto je on samo njegovo tragično ponavljanje. Štaviše, njegova sinteza sa nacionalističkom desnicom označava kraj socijalizma i Jugoslavije. Potom će nas zanimati, i to je naš drugi cilj, učinci te regresije, koju ćemo analizirati pomoću Marksove teorije o prvobitnoj akumulaciji. Eksproprijacija i liberalizacija su se u Sloveniji događale sporo – postupna regresija u slovenačku kapitalokratiju – a upravo danas vlastodršci pokušavaju okončati tu tranziciju. Na neoliberalan način, naravno.

1. Slovenački „liberalizam“ u socijalističkoj Jugoslaviji

Jedina stvarna istorijska studija¹⁴ liberalizma u Sloveniji dolazi iz pera Bože Repea, koji predočava protivurečne procese liberalizma i odgovara na pitanje kako je došlo do privremenih klasnih kompromisa, kompromisa vladajuće klase i do uspona, a onda i obračuna, sa liberalima na prostoru čitave Jugoslavije. Repeova ideološka pozicija je pojašnjena u zaključku: „Liberalizam’ u Sloveniji je bio važna tačka na istorijskom putu ka

¹² Analizu te tendencije smo razvili na drugom mestu: Gal Kirn, „Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije“. *Up&Underground Socijalizam*, br. 17/18: str. 207–230. Zagreb: Bijeli Val, 2010.

¹³ Analizom osamdesetih godina smo se bavili na drugom mestu: „Slovene independence never happened, or how to reconstruct the historical mode of politics?“ In: International issue of journal *ISH-Monitor*. Vol. 9, n. 1. ISSN: 1580–688X, ISH: Ljubljana.

¹⁴ Postoji nešto literature koja se tim fenomenom bavi više pobočno ili više sa pozicija klasne analize. U ovom trenutku „liberalizam“ dobija novo ime: tehnokratija. U ovom članku upotrebljavaćemo oba kao sinonimne.

samostalnoj, ekonomski uspešnoj, socijalno odgovornoj, demokratskoj i za svet otvorenoj državi.“ (1992: 260). Iz Repeove perspektive se čini da je liberalni krug bio nužna prethodnica samostalnoj i uspešnoj Sloveniji. Njegov zaključak je optimističan i krasi ga *Zeitgeist* osamostaljenja s početka devedesetih godina. Mi zapravo nećemo poricati tezu o „naprednosti“ liberalizma: mi ćemo je čitati više negativno i, po svemu sudeći, kao ključnu tezu za raspad socijalističke Jugoslavije. Raspad ne možemo razumeti ukoliko ga doživimo kao posledicu iracionalnog karaktera balkanskih naroda ili, paušalno, kao posledicu totalitarne represije titoističke vlasti. Raspadu Jugoslavije su temeljno pomogli politički i intelektualni naponi liberala, te artikulacija političkih zahteva čijih posledica akteri nisu bili svesni. Uprkos liberalnoj poziciji, Repeova studija korektno predočava istorijski materijal pomoću kojeg ćemo pokušati da odgovorimo na pitanje: koji su bili ključni zahtevi liberalnog kruga?

Krajem šezdesetih dolazi do pravog procvata liberalizma, odnosno tehnokratije u Sloveniji. Taj uspon treba čitati na dva nivoa: prvi je intelektualni razmah šezdesetih (časopisi, umetnost, novi fakulteti...),¹⁵ a drugi je jačanje unutarpartijske opozicije.¹⁶ Istorijski, treba spomenuti dva događaja, odnosno dve afere koje su ukazale na postojanje dve različite frakcije vladajuće klase, i koje govore o odstupanjima od komunističkog pokreta, ali istovremeno otvaraju put ka kompleksnijoj analizi protivrečnosti ondašnje Jugoslavije. Na umu imamo „cestnu aferu“ i „akciju 25 poslanika“.¹⁷

Ove događaje ne smemo samo površno čitati kao napetosti između republičke i federalne rukovodeće birokratije. Štaviše, te događaje treba čitati kao kondenzaciju protivrečnosti i kao neuralgičnu tačku samoupravljanja, pošto je začet proces slamanja revolucionarnog predstavništva višenacionalnog političkog entiteta. Ovi događaji zapravo svedoče o dve različite koncepcije razvoja socijalističke Jugoslavije koje su lomile koplja oko privredne reforme. Jugoslavija je, naime, prvi put nakon Drugog svetskog rata zapala u ozbiljnu ekonomsku krizu. Potpisivanje međunarodnih sporazuma sa Saveznom Republikom Nemačkom (gastarbajteri), nezaposlenost, nelikvidnost ekonomije, inflacija, sve to je izbilo na videlo krajem šezdesetih, pa je „cestna afera“ bila samo simptom političko-ekonomskih protivrečnosti koje su se tada odvijale. Ona je izbila u leto 1969. odlukama Saveznog izvršnog veća u vezi sa raspodelom velikih međunarodnih zajmova za gradnju autoputeva po

¹⁵ Za pregled avangardnih i ostalih umetničkih pokreta vidi zbornik: *Omitted Histories*, New Media Center_kuda.org, Novi Sad.

¹⁶ U ovom prilogu ograničićemo se samo na drugi front, a zbog prostora neke argumente ćemo pojednostaviti. O kulturnoj delatnosti i kontrahegemonijskoj snazi revije *Perspektive*, vidi: Centrih, Lev „O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej.“ [On the role of The Communist Party of Slovenia during after WWII]. In: „Oddogodenje zgodovine: Primer Jugoslavije“, Ljubljana: Borec 60, (Special issue), 2008.

¹⁷ Ta akcija za naš argument nije toliko značajna. Samo da dodamo da se ona ticala partijskog monopola na kadriranje. Desetlećima je, naime, važilo nepisano pravilo da skupštinski poslanici sami ne predlažu nezavisne kandidate. Sa time je počelo uže vođstvo Saveza komunista. Pored pitanja kadriranja, za politiku je bila izuzetno problematična takođe i doktrina demokratskog centralizma, koja je, po svoj prilici, onemogućavala nastavljanje revolucije i mišljenje novog susreta između masa i partije...

posebnom, dakako, pogrešnom redosledu, s obzirom na želje slovenačkog republičkog vođstva koje je sebi obećalo brz regionalni ekonomski razvoj. Nesumnjivo je da je protest slovenačkog rukovodstva bio opravdan, jer o toj odluci Izvršno veće nije bilo obavješteno, kao što ni u izveštaju nije bilo nijedne garancije da će pozajmice i ubuduće uključivati slovenačke planove za daljnju gradnju putnih sekcija. Afera je ukazala na probleme „nacionalnog ključa“ u odlučivanju *ko i kada dolazi na red, i čiji deo će se ranije razvijati...* Sve su to bila otvorena pitanja koja su zahtevala konstantna pogađanja i preusmeravanja razvoja. Ono što nas u toj aferi posebno zanima su njeni učinci. Po objavi izveštaja u Sloveniji se pokrenula prava medijska kampanja, sazvano je mnoštvo vanrednih sednica i, prvi put nakon rata, oglasili su se nacionalistički glasovi čak i iz redova Saveza komunista – posebno iz lokalnih opštinskih odbora koje je takva odluka posebno pogodila. Pojavile su se parole o samostalnoj Sloveniji, o iskorištavanju slovenačke ekonomije od strane centra i neravnomerne raspodele sredstava za pomoć nerazvijenima.¹⁸ Doduše u tom trenutku nije došlo do brojnih protesta po Sloveniji, ali se unutar Saveza komunista rasplamsala oštra polemika i borba za vlast: Kavčičev krug (liberali) protiv Popita (stara garda). U pozadini „cestne afere“ su se vodile dve bitke: prva je bitka zametnula političku reformu federacije; liberalni krug (tehnokratija) je zahtevao veće nadležnosti za republike i, zajedno sa hrvatskim liberalima, konfederacijski princip umesto federacije. To je značilo da bi federacija obavljala isključivo spoljnopolitičku funkciju i komandu nad zajedničkom vojskom, na čijem čelu stoji Tito. Druga borba je više bila povezana s ekonomskim pitanjem, i nikako se ne može razumeti bez prve bitke. Ključno pitanje je glasilo: kako nastaviti ekonomsku reformu? U to vreme, pogotovo u Sloveniji, počeo se pojavljivati „postfordistički“ odgovor.¹⁹ Uz decentralizovanost ekonomskih subjekata i nešto veću autonomiju banaka ukazalo se više prostora za inovacije. Kao što je tada ispravno zaključivao ekonomista Ermin Kržičnik, slovenačka ekonomija se preoblikovala i počela usmeravati ka bankarstvu, tercijarizaciji ekonomije, istraživanjima, eksploataciji geoprometnog položaja i transporta, butik-industriji, dizajnu, inženjeringu, intelektualnom razvoju i računarima (Repe, 1992: 41). Tehnokratija je počela jačati u manjim preduzećima, gde je dominirala nad radništvom, ali takođe i u korporativnim političkim telima samoupravnog sistema: SIZ, političke skupštine, SSRN... * Tehnokrate su lagano preuzimale ključne funkcije i bitno doprinele formiranju privatnog kapitala.²⁰

Ovi procesi su kulminirali smenom generacija: stara partizanska generacija se oprašala

¹⁸ Rastko Močnik odlično ukazuje na to da se slovenački privredni razvoj bez Jugoslavije ne bi mogao dogoditi. Više od polovine slovenačkih proizvoda prodavalo se u Jugoslaviji, kao što su i neke firme „iskorištavale“ jeftinu radnu snagu nekih drugih republika. Istovremeno, razvoj ostalih republika bio je u velikom interesu slovenačke privrede jer veća je kupovna moć stanovništva doprinosila većoj potrošnji (Up&Underground, 2010: 141–142).

¹⁹ Za više o tome vidi moj prilog (2010) i intervju sa Močnikom iz istog broja Up&Underground magazina.

* SIZ – Samoupravna interesna zajednica; SSRN – Socijalistički savez radnog naroda. (prim. prev.)

²⁰ Za detaljniji razvoj antagonizma između birokratije i tehnokratije, vidi jednu od najboljih marksističkih studija o socijalističkoj Jugoslaviji: Bavčar, Kirn in Korsika, *Kapital in delo v SFRJ*, Ljubljana: založba Krt, 1984.

sa SKJ, u koji su pristizali mladi kadrovi. Većina republičkih rukovodilaca je primila proliberalne svetonazore koji su se kristalisali kroz brojne diskusije o upravljanju ekonomijom. Slovenačka tehnokratija – kao i hrvatska – istupila je sa specifičnim ekonomskim zahtevima koji su se ticali sledećih tačaka: nadzor fonda za nerazvijene od strane privrednika, mogućnosti sklapanja međunarodnih ugovora od strane republika (ne samo od strane federacije); povećanje likvidnosti (krediti) za budući razvoj slovenačkih preduzeća i manjih banaka. Nasuprot dominantom modelu industrijskog razvoja i megalomanskom projektu koji se više puta pokazao kao pogrešna investicija, tehnokrati su počeli postavljati postindustrijski razvoj, odnosno društvo znanja. Bio je to alternativni model razvoja unutar jugoslovenskog socijalizma. Treba odmah dodati: ova postfordistička tendencija i ovakvo upravljanje ekonomijom stavilo je u pitanje komunističku revoluciju. Samim tim je politički entitet Jugoslavije za tehnokrate postao slučajna tvorevina prema kojoj imaju izrazito nedefinisan, pragmatičan i vremenom negativan stav. Lucidnu retrospektivnu interpretaciju uloge liberalizma u Sloveniji dao je jedan od njegovih predstavnika, Ernst Petrič:

„Istorijski gledano, slovenački 'liberalizam' (kao i srpski, Dubčekov itd.) je bio zapravo pokušaj, u još nezrelim istorijskim okolnostima, demokratizacije 'socijalizma'. To ipak nije bilo moguće jer je očigledno rigidan monolitni i ideološki model morao najpre krahirati da bi se raspao... Pošto je kahirao, nije ga se, naravno, moglo spasiti – što je slučaj u čitavoj istočnoj Evropi – i on je, umesto u demokratski socijalizam, pošao putem desnice i restauracije rudimentarnih oblika kapitalizma. Da su uspeli liberali u Jugoslaviji, Dubček u Čehoslovačkoj, itd., možda bi nešto od socijalizma i ostalo. U tom smislu je istorijska šansa bila liberalna varijanta, naša između ostalih. Oni koji su je dotukli, u biti su sahranili socijalizam u pozitivnom smislu.“ (Repe, 1992: 236)

Nešto u ovoj njegovoj oceni, ipak, stoji, i to uprkos tome što autor krokodilskim suzama pokušava sebe i liberalni krug da oslobodi istorijske odgovornosti. Istina je da tehnokrati u tom istorijskom trenutku (bar u Sloveniji) još nisu želeli da sahrane Jugoslaviju. To su učinili kasnije. Tadašnji desni otklon, nacionalizam kulturne birokratije, s izuzetkom Hrvatske, još nije zahvatio mase. Ali tehnokrate su zato počele kopati grob socijalizmu svojim političkim zahtevima i teorijskim pogledima koji su vodili put socijaldemokratije. Poslednja se zauzimala za moćnu socijalnu državu koju bi istovremeno morali podrediti većem uplivu tržišta i znanja. Time bi omogućili prelaz u kapitalističku privredu i oslanjanje na Zapad, te pospešili kraj socijalizma. Demokratski socijalizam bi postao drugo ime za državu blagostanja u kapitalizmu, koji je – priznajmo – ipak bolji istorijski oblik od neoliberalne države. Ali taj kompromis nije promenio učinke takvog programa: o pravom socijalizmu nije više bilo ni govora, liberali su se

u najboljem slučaju vratili na socijaldemokratske pozicije. Moral učinkovitosti i produktivnosti ekonomije, privredničkog nadzora investicija i primanja stranih pozajmica, počeo je dominirati stručnim rečnikom tehnokrata. Iz današnje perspektive se čini da su takvi nazori jedino mogući, pa nije moguće predvideti šta bi se dogodilo da je tadašnja vlast istrajala na socijalističkom programu i zajedničkoj federaciji. Ovako samo spekuliramo šta bi bilo da je liberalna struja pobedila i preuzela vlast u SKJ. Verovatno bi to značilo uvažavanje liberalnih sloboda i širenje različitih političkih grupacija, što bi po svoj prilici sprečilo staljinizaciju SKJ u sedamdesetim. Time bi demokratski socijalizam došao na uzorni nivo evropske socijaldemokratije i prerezao pupčanu vrpču sa komunizmom.

Nasuprot liberalno-ekonomskom programu (kejnzijizmu), druga frakcija vladajuće klase, birokratija i vrhovno rukovodstvo SKJ (Titov krug), krajem šezdesetih započinje ideološku ofanzivu protiv devijacija: kako protiv desnih (nacionalista i upliva emigracije), tako i protiv levih (studenti, liberali, umetnici). Usled ekonomske krize i manjka političke legitimnosti, po prvi put nakon Drugog svetskog rata bila je ugrožena klasna solidarnost bratstva i jedinstva. Godinu '68. ne možemo čitati samo kao progresivnu tendenciju, jer u njoj nisu nastupali samo studenti protiv rata, već je renesansu doživeo i nacionalistički imaginarijum. Uprkos masovnom vrenju, ili upravo zbog njega, Tito je taj ideološki rascep znao iskoristiti. Pošto je sačekao razvoj događaja, spretno je reaproprišao „levu“ kritiku i usmerio je na desnu stranu. Tako je majstorski – na simboličkoj ravni – jednim udarcem ubio dve muve. Studenti su zahtevali ostvarenje ideala socijalističke Jugoslavije, ideala koje je začela stara partizanska garda, i istovremeno kritikovali birokratiju i preveliku liberalizaciju ekonomije koja je rezultirala većom nezaposlenošću i besperspektivnošću za mlade.²¹ Tito je dočekao studente i udovoljio njihovim zahtevima. Zauzeo se za afirmaciju egalitarističkih ideala i kritiku usmerio na nacionaliste i liberale, koji su prouzrokovali nastalu situaciju. Pokrenuo je disciplinske mere: preko CK SKJ je otpočeo ponovnu recentralizaciju komunističke vlasti. Vodeći komunisti su počeli upotrebljavati dogmatički jezik i ponavljati stare formule neprestanog upozoravanja na spoljašnju (sovjetska invazija na Čehoslovačku) i unutrašnju opasnost. Ta paranoična situacija je doprinela kasnijoj represiji i oslabila potencijal studentskog pokreta. Tom pokretu je sasvim sigurno nedostajao trajniji i koherentiji program koji bi uključio radništvo. Ako govorimo o propuštenoj istorijskoj prilici, onda je svrsishodnije tražiti je u osujećenom susretu između radnika i studenata.

Vodeći komunisti su priznali ekonomske teškoće i osudili pogrešan put koji je začeo od dela republičkih elita. Po Titovim rečima, u višenacionalnoj Jugoslaviji je Savez komunista bio jedina sila koja bi u skladu sa radničkim interesima mogla rešavati nacionalne probleme. Zbog toga je bilo potrebno vratiti se strožoj kontroli kadrova, pa je Savez komunista od tada imao

²¹ Najboljem estetskom uprizorenju ovih suprotnosti možemo se diviti u Pavlovićevom filmu *Kad budem mrtav i beo* iz 1967. godine.

odlučujuću ulogu u postavljanju ljudi u sudovima, medijima, školstvu... Ali i pored političke discipline, stara garda je u ekonomiji nastavila sa starim modelom – kompromisom između tržišta i plana, te opšteg modela samoupravne ekonomije kao dogovorne ekonomije. Kako kaže ekonomist Mencinger, na taj način je ekonomija napola vođena, a napola prepuštena sama sebi. Uprkos formalnim revizijama ekonomskog programa, a zbog ideološke usmerenosti na industrijsku radničku klasu, SKJ je i dalje investirala u velike projekte i ostala vezana za stari industrijski model koji je u novim okolnostima bio zastareo. Jugoslovenskom komunističkom vođstvu i njegovoj intelektualnoj snazi manjkalo je klasne analize koja bi locirala određene protivrečnosti i radila na novoj političkoj klasnoj kompoziciji. Takve analize bi svakako ukazale na pogubnost istrajavanja na starim ekonomskim modelima, ali se ni u kom slučaju ne bi zatvorile „tehnokratskim modelom“ kao jedinom alternativom. Umesto istinskog promišljanja ekonomske budućnosti, došlo je do ideološke zasićenosti i do situacije u kojoj su stare formulacije postale simbol nemogućnosti mišljenja nove situacije. Te formule su time svedočile o nemogućnosti nastavljanja revolucionarnog puta na kojem bi se ispočetka promišljao odnos prema masama kao očuvanje odnosa vlasti. Prećutna pretpostavka samoupravnog modela je ostao SKJ, partija kao skrivena reproduktivna mašinerija koja u zadnjoj instanci upravlja svim ključnim procesima. Što je više gubila revolucionarno tle, socijalistička vlast je povećavala zanimanje za mitologizaciju slavne prošlosti i začetaka Jugoslavije. Upravo takva slepa vera u socijalizam i ponavljanje istih ideoloških rituala akademskog modernizma²² nisu dopirali do nedara društvenih odnosa. Štaviše, to je podstaklo antitotalitarističku kritiku koja se koncentrisala na metode starog dinosaurus. Socijalistička privreda je postala lak plen za kritiku kulturnih i političkih skupina u nadolazećim decenijama. U trenutku istorijske krize i represije socijalistička ideologija SKJ je iscrpljena. Kao predstavnica radničke klase, SKJ je iz petnih žila pokušavala zadržati istorijske zasluge i nastaviti revoluciju neprestano akumulirajući pravne i političke preskripcije. „Odumiranje države“ se u Jugoslaviji saplitalo o sve veća protivrečja. Na jednoj strani lenjinistička teza o odumiranju državnih institucija, a na drugoj njihovo gomilanje: nebrojeni odbori, sednice, rasprave – socijalistička struktura ekonomije više odgovara Fukoovoj [Foucault] analizi, nego antitotalitarnim kritikama. Umesto da brojne političke institucije proizvode politički angažman, rezultirale su očigledno većim otuđenjem i uzrokujući. Povrh svega, jugoslovensko rukovodstvo je blagoslovilo novi ustav iz 1974, ustav koji je jedan od najdužih na svetu i koji je na sadržinskoj ravni potvrdio većinu političkih zahteva tada već smenjene liberalne struje. Taj ustav povećava nadležnosti republika, jer formalno uvodi pravu federativnu strukturu, pošto je pored šest republika priznao još i dve autonomne pokrajine – Vojvodinu i Kosovo. Začuđujuće je to što je ustav dodelio toliko nadležnosti republikama,

²² U to vreme dolazi do velikog porasta produkcije crvenih vesterna, partizanskih filmova i raznih antifašističkih spomen-obeležja.

pošto je ekonomska suverenost samo korak od političke, a onda i do nezavisnosti. Tendencija konfederalizma je dakle bila zapisana već u formalnom dokumentu SKJ, i to još od daleke 1974. godine. Možemo je tumačiti kao odlaganje kraja „jedinstva“, jedinstvenog upravljanja poslovima, a svakako kao „pogrešan korak“ koji su u osamdesetim rabili i interpretirali na sve moguće načine. Katrin Samari [Catherine Samary], recimo, čita taj dokument kao klasni kompromis birokratije i tehnokratije, koji je imao krupne posledice za buduću sudbinu Jugoslavije.²³

Pored ideološke ofanzive, stara garda je primenila i represiju na svim nivoima: govorimo o prvoj pravoj staljinizaciji SKJ. Osim što su pod pritiskom, često suptilnim, odstupili vodeći liberalni političari i prestajali sa radom umetnici i intelektualci – neke od njih su proterali sa fakulteta i iz časopisa, dok su drugi napustili Jugoslaviju. Opseg ideološkog čišćenja je bio različit od republike do republike, ali je do najveće represije došlo u Hrvatskoj, jer je iz Saveza komunista Hrvatske i drugih organizacija istupilo na stotine članova. Treba dodati da se čistka događala s razlogom. Uprkos tome što se ne možemo slagati sa metodom – nacionalizam ne možeš uništiti kidanjem cvetova – potrebno je biti svestan da je u Hrvatskoj sedamdesetih buknuo masovni nacionalistički pokret. Vodeći komunisti i hrvatski liberali su tolerisali masovne skupove, a neke od zahteva protestanata i simpatisali. Maspok – prvi masovni nacionalistički pokret nakon Drugog svetskog rata – bio je zatrt 1971. godine. (Repe, 1992: 250). Pokretu su se pridružile mnoge grupe, a jezgro je činila intelektualna sredina povezana sa Hrvatskom maticom. Pokret bismo mogli označiti kao ideološku sintezu liberala i nacionalista, koji su u nekim momentima zaista zahtevali samostalnu Hrvatsku, Hrvatsku kao državu Hrvata (bez Srba). Upravo takva klasna koalicija, hegemonijski blok nacionalista i liberala, bila je snaga koja je najavila smrt Jugoslavije. Ta klasna koalicija je postala moćna u osamdesetim godinama. Po obračunu sa hrvatskim liberalima, na red su došli srpski, slovenački i makedonski: godina 1972. označava privremeni suton liberalizma u Jugoslaviji.

Pregled događaja iz osamdesetih godina zahtevao bi više prostora,²⁴ dok je ovom tekstu cilj da prikaže kontinuitet koji postoji između liberalizma sedamdesetih i onog s kraja osamdesetih godina. Liberalizam s kraja osamdesetih je samo tragično ponavljanje svog prethodnika. Nije proizveo ničeg bitno novog, u najboljem slučaju reč je o radikalizaciji nekih zahteva koji su bili u opticaju ranije, ali koji su ovaj put zahvaćeni nacionalističkom groznicom. Republike počinju vući svaka na svoju stranu, kako o tome Mencinger piše:

²³ Za preciznu analizu ustava vidi: Catherine Samary, *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. Paris: Publisud, Montreuil, 1988.

²⁴ Rado bismo nastavili dalje, jer liberalizam se okončao..., u osamdesetim godinama je za svojeg prirodnog saveznika našao kulturnjake, desnicu..., pokrete za civilno društvo, mase obuzete nacionalizmom. Vidi takođe i: Mastnak, Tomaž. „Totalitarizam od spodaj“ Ljubljana: Družboslovne razprave. Vol.4. No.5. 1987.

„Sadašnje odnose među republikama, čije vođe su usled uzdrmanog političkog monopola prisiljene štiti 'suverenost', odlično prikazuju odnosi iz teorije igre: radi se o izboru između individualne i kooperativne igre. Pojedinačne republike su u položaju igrača uverenog da bi bilo bolje da igra sam, bez drugog igrača, pošto ga nije moguće ubediti u isplativost zajedničke igre, i to stoga što smatra da sam igra kooperativno, a drugi ne, pa tako, zapravo, dobijamo igru bez sudije i utvrđenih pravila.“ (1990: 493)

Na kraju takve igre došlo je do krvavog rata. Ovde će nas zanimati učinci kraja jugoslovenske igre – učinci demokratskog *prelaza*.

2. Prelaz u samostalnu Sloveniju: eksproprijacija, privatizacija

O prvobitnoj akumulaciji kapitala je malo pisano u tranzicijskoj literaturi, jer je političko-ekonomska tranzicija koincidirala sa izgonom marksističke analize sa univerziteta, iz medija i iz javnog prostora uopšte. Ova odsutnost nije naivna, kao što to nije ni prvobitna akumulacija. Kako je to pravilno i slikovito pisao Marks na kraju prvog toma *Kapitala*, početke kapitalizma pratili su nasilni i krvavi procesi: korupcija, plenidba, pljačke, izdaje, ubistva, genocid, zatvaranja, razvlašćivanja seljaka, kolonizacija neevropskog sveta i, naravno, institucije koje utvrđuju primat privatnog vlasništva nad ostalim tipovima vlasništva. Seljaci su bili prognani sa svoje zemlje i, drugim rečima, postajali slobodni; svoju radnu snagu, svoje ruke, sada su prodavali manufakturama, novim gospodarima – kapitalistima. Njihovo mesto na zemlji preuzele su ovce; stara zajednička zemlja postala je prostor za aristokratski lov. Ako se seljaci nisu dobrovoljno nudili gradovima i fabrikama, na to su ih prisiljavali novi zakoni: u Engleskoj je od XVII veka zabranjeno prosjačenje i besposličenje. Koga bi gde uhvatili na (ne)delu, odnosno prosjačenju, zatvarali bi ga i, u nekim slučajevima, kažnjavali smrću. Sa uvođenjem novog načina eksploatacije i sa formiranjem nove radničke klase, ne smemo zaboraviti, cvetala je trgovina robljem i omogućila uspon brojnih primorskih gradova (na primer Liverpula) u cilju pljačke i eksploatacije kolonija. Na taj način je u centru kapitalističke mašinerije, već od samog početka, na delu nasilna logika eksploatacije i podvrgavanja rada kapitalu, kao i ostalih načina proizvodnje pod zakon robne proizvodnje. Prvobitna akumulacija i bogaćenje vladajuće klase (buržoazije i delimično plemstva), dakle, nisu išli sami od sebe ili usled preduzetničkog duha mnoštva Robinzona, već suprotno – posla imamo sa uspostavljanjem i reprodukcijom kapitalističkih klasnih odnosa i društvenih formacija.

Dvadeset godina po raspadu Jugoslavije i ispunjenja hiljadugodišnjeg sna slovenačkog naroda, došlo je vreme da podvučemo crtu slovenačkog „demokratskog prelaza“. Većina

stanovnika Slovenije nije ni sanjala o posledicama prelaza na drugi društveno-ekonomski sistem, a kamoli da je bila svesna implikacija kraja socijalizma. Sumnjamo da je preterano reći da bi ishod referenduma iz 1990. bio drugačiji da je pitanje glasilo: Slovenci i Slovenke, želite li u sledećoj deceniji biti svedoci povećanju klasnih razlika i nezaposlenosti, smanjivanju godišnjih odmora i penzija, te privatizaciji zdravstvenih usluga...? Umesto toga, klasna pitanja su se krila u pozadini, dok je u prvi plan postavljena nacionalna problematika ukrašena liberalnom ideologijom ljudskih prava i pravne države. Svi ti procesi su proticali u duhu Evrope i demontaže samoupravnih institucija, te usponu privatnog vlasništva.

Ideološki sukobi su bili ključni za uspostavljanje nove države, pa je sa deligitimizacijom radničkog samoupravljanja tekla prava ekonomska tranzicija. U Sloveniji su je „teoretičari“ i medijski doksolozji (*doxa*) imenovali denacionalizacijom, što je, dodajmo, nepravilan termin. Naime, u Sloveniji je nakon denacionalizacije dobar deo preduzeća ostao u državnoj vlasti, iako u Jugoslaviji nije bilo mnogo državnog vlasništva; naprotiv, preovlađujuće je bilo društveno vlasništvo. Zbog toga radije, sledeći Marksa, upotrebljavamo termin eksproprijacija, pošto je došlo do razvlaštenja društvenog vlasništva i talasa privatizacije. Ovaj proces označava rasprodaju društvene imovine koju je jugoslovenski radni narod gradio i sticao četiri decenije nakon Drugog svetskog rata. Društvo, odnosno, radni narod je u prvom koraku razvlašten sredstava za proizvodnju, koja prelaze u ruke novih upravljača, odnosno novih vlasnika (bilo države, bilo privatnog kapitala). Istovremeno, radništvo gubi kontrolu u fabrikama; radnički saveti dobijaju samo savetodavnu ulogu, dok po upravama sede ili stari iskusni kadrovi, ili pak novi bogataši (*nouveau riches*) – ljudi sa vezama ili delovi nove frakcije vladajuće klase. Većina ili bar veći deo velikih preduzeća ostaje u rukama države, tako da možemo govoriti o delimičnoj nacionalizaciji industrije, ali nacionalizaciji koja je svakako na strani kapitala, a ne rada. U ruke privatnog kapitala prelazi samo deo starih preduzeća. Istina je da neki delovi uprave preuzimaju inicijativu i, zahvaljujući vezama s bankama i dostupnosti informacija, koriste novu situaciju (tajkunizacija). U takvoj klimi je besmisleno govoriti o bilo kakvoj radničkoj participaciji. Sindikati na početku devedesetih su bili još izuzetno slabi, te su se konstituisali s obzirom na stranačku pripadnost.

Sledeći značajan korak ka institucionalizaciji privatne svojine je bio izveden suptilnije i donekle demokratičnije nego u većini bivših socijalističkih država. To je tačka na kojoj je pala prva slovenačka vlada (DEMOS): desni pol je istrajavao na privatizaciji po neoliberalnom modelu (Sahs [Sachs]), dok je levi težio socijaldemokratskom modelu, kakav je zastupao Mencinger. Poslednji model u blago modifikovanom obliku pobeđuje, i zakon o denacionalizaciji biva prihvaćen početkom 1990. godine. U Sloveniji dolazi do privatizacije „odozdo“, ili do „demokratske tranzicije“, koja rezultira prenosom društvenog bogatstva i

vlasništva u ruke slovenačkih državljana (ali ne i stanovnika Slovenije!).²⁵ Čitavo društveno bogatstvo je procenjeno na određen iznos, koji je državna vlast razdelila na sertifikate za sve državljane. Taj sertifikat je kasnije Janez slobodno uložio u preduzeća koja su se nalazila na slovenačkoj berzi. Možemo reći da je većina sertifikata loše uložena, dok su se neki opet kroz taj proces obogatili (znanje, unutrašnje informacije i finansijske špekulacije). Po izvedbi demokratske raspodele, krivica za loša ulaganja kapitala je bez zadržke svaljena na pojedince u stilu: „Pa zašto ste loše investirali?“.

Privatizacija zemljišta i nekretnina je bila područje na kom je eksproprijacija prevršila meru, pa se stanje vratilo u vreme pred Drugi svetski rat. Ogromni zemljišni veleposednici postaju rimokatolička crkva i deo stare buržoazije. Taj proces teče do kraja devedesetih godina, i biva dovršen sporazumom između crkve i države. Situacija sa stanovima je nešto drugačija: društvene stanove je u devedesetim godinama bilo moguće otkupiti po prilično povoljnim cenama pošto je država podsticala privatno vlasništvo – pored automobila, svaki Slovenac bi sada mogao imati i svoj stan, odnosno kuću. Ali uprkos povoljnim cenama, masovni otkupi stanova značili su i masovno zaduživanje stanovništva. Takvim zaduživanjem se dogodilo značajno investiranje u banke, koje su na taj način počele dobijati ogromnu finansijsku injekciju. To je obezbedilo povećanu mogućnost kreditiranja preduzeća, ali i dodelilo vanredno značajnu ulogu bankama u čitavom tranzicijskom razdoblju.

U devedesetim je privatizacija i eksproprijacija radnog naroda proticala na različitim područjima: na području nekretnina, na planu odvajanja radnika od sredstava za proizvodnju, na ravni ustanovljenja privatne svojine i na političkom nivou, koji je rezultirao razgradnjom institucija delegatskog sistema i samoupravljanja. U Sloveniji se tako formirala nova vladajuća klasa koja je verno odslikava aktivne učesnike narodnog pomirenja; za vladanje Slovenijom najpre se treba pomiriti: stari komunisti (delovi stare elite), liberali (unutarpartijska devijacija i novi preduzetnici), te crkvo-klerikalci (delovi prastare elite). Na taj način imamo komičnu situaciju, pošto je vladajuća klasa sastavljena iz ideološke smese sva tri modela: socijaldemokratskog, liberalnog i klerikalnog. Ali razlike su se poslednjih godina smanjile. Oko ključnih tačaka je neprekidno postojao konsenzus (EU, NATO, kapitalizam), a u poslednjim godinama vladajuću klasu ujedinila je nužnost reforme koja bi dovršila tranzicijski proces.

Umesto zaključka: od liberalizma do neoliberalizma danas

Slovenija je 2005. godine stupila u drugi talas privatizacije, koja je u prvom redu najavila

²⁵ Iz tog procesa odsutni su bili izbrisani. Legalno čišćenje 25 hiljada ljudi iz registra stalnog prebivališta do danas ostaje nerešen problem.

dokapitalizaciju državnih preduzeća (železnice, velike apoteke, pivare, razni industrijski pogoni), ne bi li sva velika preduzeća prešla u ruke privatnog kapitala. Janšina vlada je najavila jedinstvenu poresku stopu, što bi po džepu udarilo pre svega srednji sloj i radničku klasu. U tom istorijskom trenutku su se pokretači neoliberalne reforme preračunali. Naleteli su na minu: prvi put su se u samostalnoj Sloveniji zatekli pred moćnim i autonomnim sindikalnim pokretom, koji je u nedavnoj prošlosti nekoliko puta organizovao masovne demonstracije i najavio generalni štrajk. Reforma je propala, a sindikati su postali ozbiljna politička snaga, jedina koja još zastupa „socijaldemokratske“ pozicije.²⁶ Da ne bude zabune, nakon izbora 2008, ubedljiva pobeda Pahorove liste Udruženih socijalnih demokrata ne dovodi do revizije vladinih programa. U trenutku najveće ekonomske krize Pahorov kabinet se odlučuje za najopsežnije neoliberalne reforme, na kakve bi bila ponosna i gvozdena Tačer [Thatcher]. Vladin program je jednostavan: konačno uništiti nasleđe socijalne države. Nova neoliberalna država još uvek raspolaže značajnim nadležnostima, ali ovaj put radi sve da omogući reprodukciju kapitala (ne i rada!), dok rad prepušta pojedincima, njihovoj snalažljivosti i konkurentnosti na tržištu (reforma rada na malo, ukidanje studenskog rada). Neoliberali imaju zasluge u tome što su prvobitnu akumulaciju kapitala učinili permanentom. Prekarni uslovi postaju pre svega prekarni za radnike. Radno zakonodavstvo se dotiče manjeg broja radnika, jer ovi uglavnom nisu više zaposleni na neodređeno vreme. Na taj način je više radnih ugovora pod instancom privatnog prava, dok ugovori na određeno vreme za kapitaliste znače manje obaveza u pogledu socijalnih davanja i sigurnosti na radu. Moramo naglasiti da makropolitike napadaju sva područja: penzijske reforme (pomeranje granice penzionisanja na 65. godinu života), zdravstvena reforma (uspešna privatizacija), nepoštovanje kolektivnih ugovora u javnom sektoru, privatizacija visokoškolskog sistema, ukidanje studentskih organizacija i verovatno još toga. Na udaru su takođe i sindikati: vlada ih na sve načine pokušava zavaditi među sobom. Ali za sada, sindikalna solidarnost još uvek opstaje, pa su u tom pogledu izgledi za reforme loši. Više zabrinjava ocena da nacionalistička mržnja u vreme ekonomske krize prati neoliberalne reforme. Pitanja o raspodeli dohotka i oporezivanju bogatih danas se čine svetlosnim godinama udaljenim, iako su ih i najveći liberalni ekonomisti imali pred očima u trenutku rođenja liberalizma. Zaista smo otišli predaleko. Može biti da je vreme da se vratimo na početak, na godinu 1943, i da promislimo kako iznova misliti komunizam i delovati politički...

Prevod sa slovenačkog: Zoran Gajić i Savo Romčević

Prvobitno objavljeno u: Popović, Željko; Gajić, Zoran (ur.) (2011): *Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: AKO, str. 21–39.

²⁶ Vidi zbornik Lukić Gorana i Rastka Močnika, *Sindikalno gibanje odpira nove poglede* (2009, ZSSS, Ljubljana).

Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetkom polju

Primož Krašovec

Posljednji ciklus masovnih antikapitalističkih borbi u Evropi¹ i Sjevernoj Americi dešava se na univerzitetima – na internet stranici čija je namjena praćenje zauzetih fakulteta po Evropi, u jednom trenutku tokom 2009. godine čitava karta Evrope bila je prekrivena crvenim tačkama. Teorijska produkcija koja je pratila te borbe od Kalifornije do Zagreba isprva je bila kritička analiza privatizacije, uvođenja ili povećavanja školarina, „kresanja“ budžeta, otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica u ime snižavanja troškova ili optimizacije poslovanja, promjena u načinu vođenja i upravljanja univerzitetima prema modelima koji su važeći u poslovnom svijetu, smanjenja obima javnog financiranja univerziteta i pritiska na iste da u većoj mjeri sarađuju sa privredom i da si tamo traže financiranje (naravno, pod uslovima koje diktira biznis). Prva reakcija studenata i studentkinja otporaša, kao i profesora i profesorica zato je i bila odbijanje i borba za očuvanje *status quo*-a javnog i autonomnog univerziteta – ne školarinama, za javno financiranje univerziteta i besplatno visoko obrazovanje; ne poslovnim modelima i saradnji sa privredom, a za autonomiju univerziteta; ne otpuštanjima i smanjenju troškova, nego za očuvanje radnih mjesta, ugroženih odsjeka (recimo filozofije na Univerzitetu Midlseks) i dosadašnjih radnih uslova.

Prva faza tih borbi ujedinila je studente i univerzitetske radnike u jedinstvenim općim zahtjevima za zaustavljanjem privatizacije, protiv usvajanja poslovnih modela upravljanja i za autonomijom univerziteta, a nastavak borbi u kojima su se zahtjevi, teorijska refleksija i politička (ali i klasna) stajališta jasnije artikulirali, produbio je i određene rascijepe unutar savremenog univerzitetskog polja: rascjep između prirodnjačko-tehničkog i društveno-humanističkog dijela univerzitetskog polja, kao i među studentima i profesorima, i između onih koji su pripadali nižem akademskom kadru nasuprot etabliranim akademskim mandarinima. Prirodnjačko-tehnički dio univerzitetskog kadra je u globalnim pritiscima na privatizaciju i reorganizaciju univerziteta prema poslovnim modelima bio manje na udaru nego što je to bio društveno-humanistički dio, a samim time i manje prisutan kao mjesto borbe protiv neoliberalnih reformi univerziteta. Simbioza (ili ako upotrebimo poslovnu metaforu – sinergija) između prirodno-tehničkog dijela univerziteta i privrede, naime, već je u svom polazištu tjesnija ili neposrednija – prirodoslovlje producira otkrića koja su značajna za

¹ <http://zurpolitik.com/2009/11/10/unsere-unis-eine-karte/>.

inovacije u industrijskoj proizvodnji, transportu i logistici; razvoj fizike, hemije, molekularne biologije, mašinstva i elektrotehnike ključan je za poboljšavanje industrijske mašinerije, brži transport proizvoda i bolju komunikaciju te koordinaciju između pojedinih industrijskih sektora. Tehnički dio univerziteta proizvodi za privredu upotrebljive i zaposlive kadrove koji znaju kako upotrebljavati i implementirati nove tehnologije, koje povećavaju produktivnost i efikasnost industrijske proizvodnje. Prirodno-tehnički dio savremenog univerziteta tradicionalno je povezan sa procesom industrijske revolucije, beskonačnih tehnoloških inovacija i revolucija koje omogućavaju beskonačno povećavanje produktivnosti i time beskonačne akumulacije (industrijskog) kapitala.

Društvenjački dio univerziteta je, s druge strane, u donekle proturječnoj poziciji: ako je u istorijskoj situaciji početka industrijske revolucije još i bilo dovoljno da su sociologija, psihologija i politička filozofija (danas politologija) proizvodile opće nauke o racionalnom i moralnom uređenju društva u uslovima naučne autonomije, to se od sredine dvadesetog vijeka, a posebno od osamdesetih godina nadalje, pokazalo nedovoljnim. Što je kriza rukovođenja sve većim i sve kompleksnijim korporacijama zahtijevala konkretnija, „goal-oriented“ istraživanja (Mirowski, 2008, 154–158), a pritisak radničkih i novih društvenih pokreta rušio osnove stabilnog, korporativnog i patrijarhalnog kapitalističkog društva, to su povećavanje društvene nejednakosti i „socijalni problemi“, kao posljedice globalne neoliberalne kontrarevolucije, od društvenih nauka zahtijevale više od pukih općih uputstava i načela. Društvene nauke su zbog toga u posljednjih trideset godina reorganizirane po dvjema osama: na jednoj strani kao studije organizacije, „menadžmenta“, javne uprave, „policy analysis“, a sa druge strane kao studije roda i seksualnosti, identiteta, životnih stilova i studije kulture. Na taj način danas one konstruktivno doprinose reprodukciji kapitalističkog sistema – jer ukoliko prirodne nauke skrbe za naučna otkrića koja tehnološkim inovacijama povećavaju produktivnost i omogućavaju uvođenje novih mašina u proizvodnju, društvene nauke se brinu za proizvodnju znanja koje omogućava beskonačne reorganizacije radnog procesa, što su dvije osnovne tehnologije koje omogućavaju ono što Marks (1987, 436–467)* naziva proširenom reprodukcijom. Na taj način i nove mašinske tehnologije, kao i nove tehnologije „menadžmenta“ radnog procesa povećavaju efikasnost i produktivnost (kako u industrijskom, tako i u uslužnom sektoru) čime povećavaju proizvodnju viška vrijednosti koja, reinvestirana u obliku profita, omogućava proširenu reprodukciju. Ovo predstavlja osnovnu podjelu rada u savremenom univerzitetskom polju, s tim da društvene nauke, pored znanja upotrebljivih za reorganizaciju radnog procesa, proizvode još i znanja upotrebljiva u marketingu, promociji, oglašavanju i drugim djelatnostima nužnim za prodaju proizvoda. Tako prirodne nauke, kao i društvene, u kapitalizmu mogu biti autonomne u svojim djelatnostima samo pod uslovom da nisu stvarno autonomne – mogu se oslanjati na javno financiranje i

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 1107–1133. (prim. prev.)

uspješno ih dopunjavati javno-privatnim partnerstvima bez neposredne cenzure ili uplitanja vanjskih aktera u rad i organizaciju naučne profesije pod uslovom da su znanja i otkrića koja proizvode upotrebljiva za proširenu reprodukciju, te da su kadrovi koji njima ovladavaju „zaposlivi“ i upotrebljivi za tržište radne snage. Obije grane mogu biti autonomne na mikronivou svoje svakodnevne proizvodnje samo ukoliko na općem nivou nisu nezavisne od zahtjeva i potreba industrije, „menadžmenta“, javne uprave, demokratske „governance“ i uslužnog sektora.

Humanistika je, sa druge strane, pogotovo u vrijeme neoliberalnih reformi univerziteta, posebno osjetljivo područje jer se u njemu kompresuju sva protivurječja karakteristična za položaj univerziteta u kasnom kapitalizmu. U javnim raspravama o univerzitetu i neoliberalizmu, humanistika se često pojavljuje kao sinegdoha za univerzitet u cjelini i to na objema stranama debate – apologeti i apologetice neoliberalizma toliko često govore o neupotrebljivosti i suvišnosti akademskog „filozofiranja“ i potrebi za praktičnim i upotrebljivim znanjem (i pri tom previđaju da sve univerzitetske panoge *izuzev* humanistike već dugo proizvode upravo praktična i upotrebljiva znanja), dok zagovornici i zagovornice javno financiranog i autonomnog univerziteta govore o univerzitetu kao hramu duha i odbrani svete tradicije humanizma (pri čemu zaboravljaju da duh i humanizam vladaju samo u grani humanistike, da je egzorcizam bio konstitutivna činjenica moderne pozitivne prirodnačke nauke i da današnje tehnokratsko društvo već desetljećima nije više humanističko). Ali, činjenica je da je humanistika najviše na udaru neoliberalnih reformi univerziteta upravo zbog svog specifičnog položaja, te da je neoliberalni napad na humanistiku u posljednjem desetljeću izuzetno nasilan i uništavajući, ne predstavlja poseban slučaj općeg procesa neoliberalnih reformi univerziteta, nego poseban slučaj posebnog procesa koji je osoben samo za područje humanistike. Dok se u poznom kapitalizmu pitanje prirodoslovlja ni ne postavlja (prirodoslovlje mora djelovati prema vlastitim pravilima i organizacijskim načelima *upravo zato* da bi moglo proizvoditi otkrića upotrebljiva i nužna za industriju – opća neautonomija prirodoslovlja uslov je njegove konkretne autonomije), i društvene nauke su na isti način upotrebljive za kapitalizam pod uslovom da se reorganiziraju i preusmjere sa opće sociologije, psihologije itd. ka konkretnim, aplikabilnim istraživanjima, te da povećaju ulogu statističkih metoda i da svoju epistemologiju i način organizacije približe prirodoslovnim – humanistika predstavlja polje stvarne autonomije, proizvodnje znanja koje je (recimo filozofija, književna teorija, istorija umjetnosti itd.) za neoliberalni kapitalizam istinski potpuno neupotrebljivo i, u neoliberalnoj retorici, suvišno.

Humanistika predstavlja granu teorijske proizvodnje koja ni na jednoj tački – ni u tehnološkim inovacijama, ni u organizaciji procesa rada, ni u iznošenju na tržište i prodaji, niti prilikom organizacije usluga koje omogućavaju općenitu infrastrukturu za proširenu reprodukciju kapitala (zdravstvo, školstvo, kultura) i reprodukciju radne snage – nije korisna

za reprodukciju kapitalističkog sistema. Proces „kresanja“ budžeta, ukidanja smjerova, programa i odsjeka, kao i masovnog otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica zato je u većini slučajeva usmjeren protiv humanistike i nije nikakva osobenost neoliberalnog odnosa prema univerzitetu ili nauci u cjelini – istovremeno sa oduzimanjem sredstava odsjecima za filozofiju i otpuštanjem istoričara i antropologa se, na globalnoj razini, sve više javnih i korporacijskih sredstava namjenjuje za ustanovljavanje preduzetničkih inkubatora, primijenjeno-pravnih fakulteta ili odsjeka za ovu ili onu vrstu „menadžmenta“. Neoliberalna obrazovna politika ne znači varvarstvo koje slijepo uništava sva velika postignuća evropske civilizacije; štaviše, proizvodnja znanja se u vrijeme neoliberalizma (a u Evropi to znači od polovine devedesetih, od Mاستrihtskog ugovora, Lisabonske strategije i uvođenja posebnog, mekog ili „embedded“ (Angelis, 2003) tipa evropskog neoliberalizma, pa nadalje) povećava i širi izvan univerzitetskog geta – čije su glavne karakteristike teškoća pristupa i hijerarhijska organizacija koja ometa brza napredovanja u karijeri i širenje novih ideja i znanja – i diverzificira kako u svojim organizacijskim („think tankovi“, inkubatori, centri znanja, brojne nove neformalne obrazovne institucije) tako i sadržinskim (nove discipline kao što su studiji organizacije, kibernetičke i informatičke nauke, nove ekonomske i pravne poddiscipline itd.) oblicima. Ne radi se o tome da društvo znanja, ispod dopadljive retorike, skriva zlokobni plan za uništenje znanja – znanje se danas stvarno intenzivno producira i cirkulira, a vlade zaista podstiču stanovništvo na permanentno učenje. Ali, društvo znanja je društvo specifičnih, za kapital korisnih i upotrebljivih znanja, i zbog toga je u njemu humanistika problematična. Svejedno, pravo pitanje nije kako to da se je humanistika, ta nositeljka i proizvođačica moralnih i duhovnih vrijednosti evropske civilizacije, našla na udaru neoliberalnih reformi sada; pravo je pitanje kako to da je, usprkos svojoj danas već razvikanoj neupotrebljivosti za kapitalizam, toliko dugo i preživjela.

Činjenica da je humanistika danas privilegirana meta neoliberalnih napada i mjesto najbezobzirnijeg neoliberalnog divljanja – a ujedno i mjesto najmasovnijih i politički artikuliranih otpora protiv neoliberalnih reformi univerziteta i protiv neoliberalizma kao takvog – ne smije nas navesti na iluziju da u humanistici samoj po sebi ima nešto subverzivno ili antikapitalističko. U predvečerje maja '68. situacionisti su (Situacionistična internacionala, 1997)* lucidno podijelili tadašnju univerzitetsku produkciju na tehnokratski dio namijenjen produkciji srednjih (menadžerskih, upravnih, kancelarijskih, pravničkih, bankarskih itd.) kadrova – što odgovara našoj arhitektonici društvenih nauka – i dio namijenjen (re)produkciji buržoaske visoke kulture. Ova je, u doba klasičnog liberalnog kapitalizma u devetnaestom vijeku kao i kasnije u vrijeme klasnog kompromisa i reguliranog kapitalizma sredinom dvadesetog vijeka, imala značajnu ulogu u proizvodnji klasne razlike (Bourdieu, 2009) između

* Vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, Beograd: Edicija U, 2004. (prim. prev.)

visoke buržoazije i radničke i sitnoburžoaske klase (malih trgovaca, činovnika i kancelarijskih radnika) – poznavanje književnosti, umjetnosti i filozofije bila je privilegija buržoaskih boema čija je društvena funkcija bila uspostavljanje i očuvanje klasne stratifikacije. Literati, učenjaci i filozofi su u tadašnjoj istorijskoj situaciji bili neproizvodna klasna frakcija buržoazije, koja je imala vrlo značajnu simboličku ulogu: brinula se za „finer points“ klasne podjele i čuvala vječiti plamen „duhovnih vrijednosti“ koje su – jednako kao i odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju na ekonomskoj – na simboličkoj ravni uspostavljale klasnu podjelu kapitalističkog društva. Duhovne vrijednosti humanistike u toj istorijskoj situaciji predstavljaju ono što Burdije [Bourdieu] naziva distinkcijom prema kulturnim, literarnim, duhovnim i intelektualnim preferencijama, obrazovanju, manirima i uglađenosti, erudiciji i prefinjenosti, elokventnosti i diskretnim šarmom koji visoku buržoaziju dijeli od prostačke, neobrazovane i kulturno inferiorne radničke klase te filistarskog malograđanstva. Humanistika je do osamdesetih godina dvadesetog vijeka predstavljala duhovnu „nadgradnju“ ekonomske dominacije buržoazije i činjenica da je danas u nemilosti ne znači da u njoj ima ičega inherentno subverzivnog ili antikapitalističkog, nego prije da je riječ o učincima promjena u klasnoj kompoziciji buržoazije u vrijeme neoliberalne kontrarevolucije.

U istorijskoj situaciji neoliberalnog kapitalizma (pa čak i u njegovoj mekšoj evropskoj varijanti) logika akumulacije simboličkog kapitala buržoazije nije mnogo drugačija niti odvojena od logike akumulacije ekonomskog kapitala (Groh-Samberg i Schöller, 2006) – prestiž, ugled i društveno priznanje danas buržoaskim intelektualcima više ne donosi humanistička naobrazba, nego poznavanje privrednoga prava, redovno čitanje *The Economist*-a i *Financial Times*-a, obaviještenost o trenutnim privrednim trendovima i „nos“ za investicije. Figure neotesanog industrijalca i obrazovanog buržoaskog profesora stopile su se. Humanistika postaje suvišna jer intelektualni kapital potreban za uspostavljanje i održavanje simboličke klasne podjele od osamdesetih naovamo postaju poslovna i finansijska erudicija a ne više klasici svjetske književnosti, filozofija ili poznavanje opere ili renesansnoga slikarstva. Odbrana *statusa quo* u humanistici, sa stajališta duhovnih vrijednosti humanizma, zato je naivna i politički neproaktivna – oni koji se danas odlučuju za sve ekstravagantniju karijeru humanističkih učenjaka, završavaju kao nezaposleni i umjesto ugleda i prestiža, predmet su podsmijeha i prezira, dok u isti mah kritika neoliberalizma kao antiintelektualnog varvarizma previđa njegovu izuzetnu produktivnost i brojne transformacije koje – pod imenom uvođenja društva znanja – ovaj izvodi na području intelektualnog rada uopće. Ta produktivnost je mnogo problematičnija nego li sam napad na humanistiku. Kritika neoliberalizma sa stanovišta plemenitoga humanizma – koji se slijepo drži činjenice da „kao što nema kulture bez varvarstva, tako je varvarska i tradicija koja brine o prelaženju kulturnih dobara iz ruku u ruke“ (Benjamin, 2003, 218) – današnji je oblik antikapitalizma za idiote čiji je krajnji politički domet očuvanje humanistike kao nekakvog rezervata za ekscentrične akademike i

obrazovnog zanata za produkciju društveno suvišnih i strukturno nezaposlenih intelektualaca.

Ali, to ne implicira cinične političke perspektive prema kojima su aktualne antikapitalističke borbe u univerzitetskom kontekstu, koje su uglavnom skoncentrirane na filozofskim fakultetima, nužno naivne i neproduktivne – naivna i neproduktivna je samo ona dimenzija tih borbi koja je utemeljena na duhovnim vrijednostima i korporativističkoj borbi za očuvanje prava i privilegija humanističkog profesorskog ceha. Donedavno zaštićen nacionalni park humanistike bio je, u istorijskoj situaciji autonomnog i javno financiranog polja humanistike, relativno slobodan od klasne borbe i procesa karakterističnih za savremene oblike prvobitne akumulacije i zato ne iznenađuje da je njegovim profesorima uspjelo da razviju teorije o kraju klasne borbe, postindustrijskog društva i postmoderne politike diskurzivne konstrukcije identiteta. Neoliberalni napad na njihovu privilegiranu društvenu poziciju, pokušaje privatizacije univerziteta, smanjivanje sredstava i masovna otpuštanja tj. procese posredstvom kojih je na donedavno javni i autonomni univerzitet prodrila klasna borba u svojem najneposrednijem i neskrivenom obliku, humanistički profesori su zato mogli interpretirati kao napad na svoje svete intelektualne vrijednosti i otpor protiv njega politički artikulirati samo kao krik čuvara vječnoga plamena humanizma protiv neoliberalnoga varvarstva. Ali, sa druge strane, oni koji su se našli na „receiving end“ klasne borbe pokazali su mnogo veću teorijsku i političku lucidnost. Izručenje univerziteta evropskom tržištu znanja, kao i proces njegovog „preduzimašenja“ i „menadžerizacije“ za niži su akademski kadar, istraživače, asistente i postdiplomske studente, značili klasično kapitalističko kidanje tradicionalnih, ličnih i duhovnih veza, te početak kapitalističkog iskorištavanja u njegovom neposrednom obliku. U proteklih nekoliko godina pokazalo se da je razlika u društvenom statusu između prekarnih (onih koji su pod ugovorom, na određeno vrijeme, honorarno zaposlenih), najamničkih, nižih akademskih kadrova i etabliranih profesora dovoljno široka da je unutar nje moguće umjestiti barikadu (Komelj, 2006).

Strukturalni organizacijski problem humanistike u neoliberalnom društvenom kontekstu je naime taj da ne proizvodi radnu snagu za tržište nego za vlastitu reprodukciju – studij humanistike može donijeti samo radno mjesto profesora humanistike. Studij humanistike predstavlja šegrtski period u životu humanističkog intelektualca za kojega ima sve manje radnih mjesta kako na univerzitetu, tako i uopće – dok istodobno humanistika nije kadra izvesti meku tranziciju u, za preduzetništvo i privredu prijatniju, produkciju znanja, jer nema čime doprinijeti ni industriji, ni organizaciji procesa rada, niti uslužnom sektoru, a u međuvremenu su nestali istorijski uslovi za njenu prestižnu društvenu funkciju kao generatora buržoaske visoke kulture. Studenti i studentice humanistike, koji su većinski učesnici i učesnice aktualnih borbi protiv komercijalizacije univerziteta i komodifikacije intelektualne proizvodnje, zbog toga su svoj revolt artikulirali kao revolt usmjeren protiv narastajuće nezaposlenosti i povećanja socijalnih razlika uopće, kao antikapitalističku borbu u

kojoj su reartikulirali koncept javnog i društvene solidarnosti protiv neoliberalnog koncepata konkurencije i društvene selekcije.

Na drugoj strani, niži su se akademski radnici i radnice našli u istorijskoj situaciji u kojoj su same okolnosti zahtijevale da svoju borbu teorijski i politički artikuliraju kao klasnu borbu protiv lijepodušne jadikovke akademskih mandarina koji su si, u toku preuzimanja privatne lične kontrole nad projektima i rijetkim preostalim izvorima financiranja humanistike, dali još koju minutu ili dvije za uzvišene pridike o humanističkom etosu i kulturi. Nekadašnje pripremanje za posvećivanje u misterije humanistike postalo je klasično kapitalističko iskorištavanje prekarnih mladih intelektualnih radnika od strane akademskih mandarina – i zora realne supsumpcije u polju humanistike polagano budi humanističke intelektualce omamljene od teorija postindustrijskog i postmodernog društva, čija je privilegiranost u vrijeme socijalne države i autonomnog univerziteta bila rijeka Stiks koja ih je činila neranjivim za marksistički „ekonomski determinizam“ i prijemčivim za teorije diskurzivnih konstrukcija. U aktualnim odnosima na univerzitetu se još jasnije ocrtavaju dva osnovna fronta klasne borbe: borba studenata protiv društvene isključenosti, strukturne nezaposlenosti i terora „fleksibilnog“ tržišta radne snage gdje je neprijatelj kapitalistički sistem u cjelini, kao i više lokalizirana sindikalistička borba mladih intelektualnih radnika i radnica za poboljšanje uslova rada, veće plaće i autonomiju procesa rada. Istorijsko-materijalističke analize i kritike iskorištenih u univerzitetskom polju u oštrom su i jasnom suprotstvu sa humanističkim moraliziranjem njihovih eksploatatora i predstavljaju dvije politički suprotstavljene pozicije u klasnoj borbi unutar univerziteta. Očuvanje humanističkih duhovnih vrijednosti ne može predstavljati osnovu za borbu protiv komercijalizacije i privatizacije univerziteta; ono jedino može utvrditi pozicije i privilegije akademskih mandarina. Osnovu može predstavljati jedino istorijsko-materijalistička analiza aktualnih klasnih borbi u polju humanistike, kao polju koje je najviše na udaru neoliberalnih reformi i koje se istodobno pokušava spasiti brutalnim smanjenjem troškova i intenzivnim iskorištavanjem mladog akademskoga kadra. Jer, oni koji danas djeluju unutar univerzitetskoga polja, djeluju u nemogućim uslovima rada i za mizerne honorare tako da humanističke vrijednosti trebaju manje nego li sam neoliberalizam.

Šta je tvornica? Teorija mašina i realna supsumpcija

„Ali mašina ne deluje samo kao nadmoćni konkurent uvek spreman da najamnog radnika učini „suvišnim“. Kapital nju glasno i s određenom namerom proglašava za silu koja je neprijatelj radniku, pa tako njome i rukuje. Ona postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala. Po Gaskelu [Gaskell], parna je mašina od svog početka bila protivnik „ljudske snage“ i osposobila je kapitalistu da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su pretile da dovedu u krizu tek nastali tvornički sistem. Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. naovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna.“ (Marx, 1973, 386)

Možemo li tu istoriju mašina pisati i poslije „informatičke revolucije“ i nastanka „postindustrijskog društva“, kada su elektronske mašine, a posebno kompjuteri i komunikacijske naprave, preuzeli ulogu koju su u vrijeme industrijske revolucije imale parne mašine? U akademskoj je sociologiji i ekonomiji, opet, sve idilično: sam koncept postindustrijskog društva sugerira prijelom u odnosu na klasični industrijski kapitalizam, bijedu mančesterskih radnika, oblake dima kao i debele kapitaliste sa polucilindrima i džepova punih zlatnika. Novi, kognitivni kapitalizam kao da je čist, učinkovit, tehnološki, digitalan, „smooth“ i bez trvenja, bez uništavanja prirode, proletarijata, štrajkova, nesreća na radu i klasne borbe; to je svijet inovativnih, drskih i mobilnih preduzetnika opremljenih najsavremenijom tehnologijom, koji svoje prilike traže u virtualnome svijetu globalnog tržišta. Ta idilična slika raspada se odmah kada, kao Marks u *Kapitalu*, siđemo sa bučne površine tržišta na kojoj se zabavljaju berzanski posrednici i kreativci filmskih osmijeha, u mračno i skriveno podzemlje proizvodnje.

U tvornici *Foxconn* (jednom od najvećih svjetskih proizvođača elektronskih uređaja koji izrađuje i najnoviju Appleovu igračku ajpad [iPad]) u kineskom industrijskom gradu Šenzen, na proljeće 2010. godine je deset mladih radnika migranata – koje su od kuće otjerale kapitalističke reforme u kineskim provincijama/unutrašnjosti – počinilo samoubistvo zbog depresije, iscrpljenosti i neljudskih radnih uslova (deset do dvanaest radnih sati dnevno koji počinju od četiri ujutro, vojnička disciplina u tvornici, konstantni rad na nogama bez odmora, loše osvjetljenje i ventilacija, nedostatak komunikacije i društvenog života – radnici žive u barakama pored tvornice – niske plaće koje ne omogućavaju ekonomsko osamostaljenje,

nedostatak mogućnosti za napredovanje u karijeri...)² Drugi karakterističan primjer je način „kognitivne“ proizvodnje u Silicijumskoj dolini, Meki glasnika postindustrijskog i informatičkog društva, koji u posljednje vrijeme opsjeda također i aktualnoga predsjednika vlade,³ a za koji (način proizvodnje, ne predsjednika vlade) su karakteristični veliki intenzitet iskorištavanja loše plaćenih i „fleksibilno“ unajmljenih radnika migranata, opasan rad sa brojnim otrovnim supstancama, loši uslovi rada, rasna segregacija, polna diskriminacija i intenzivno zagađenje prirodne sredine (Park i Pellow, 2002). Današnji kapitalizam izgleda čist i za čovjeka prijatan samo dok ostajemo na površini, u čudesnome svijetu realnovremenskih transakcija, globalnog prijenosa znanja, preduzetničkih sinergija i japijevskih elektronskih „gadgets“-a – a isto je tako bilo i sa engleskim industrijskim kapitalizmom sve dok se politička ekonomija ograničavala na sferu cirkulacije. Još je Adam Smit [Adam Smith] morao, i pored sveg zagovaranja slobodnoga tržišta, priznati da tvornički rad radnika intelektualno, emocionalno i tjelesno uništava (Smith, 1776, 1040–1041).^{*} I pored objave istorijskoga prijeloma između industrijskog i „kognitivnog“ kapitalizma idilične bajke buržoaskih društvenjaka po svojoj strukturi ostaju iste, a mijenjaju se samo tematike i junaci – umjesto vizionarskih industrijalaca preduzetni kiborzi i umjesto mešetara papirima mešetarenje brojkama na kompjuterskim ekranima.

Svakodnevno iskustvo i naučna istraživanja (Doogan, 2007; Henwood, 2005; Huws, 2003) rada u visokotehnološkoj proizvodnji, u kojoj postoji „visoka sadržina znanja“, ne potvrđuju ta uzvišena proročanstva. Možda u sferi tržišta odista i prevladava mrežna, horizontalna organizacija, ali u sferi proizvodnje još uvijek vlada despotizam kapitala. Nikada nije na odmet sjetiti se da je kompjuter nestašno dijete američkog vojno-industrijskog kompleksa i hladnoga rata, te da je bio izmišljen za svrhe učinkovitije i optimalnije koordinacije vojničkih operacija i izvođenja hijerarhijske vojne komande.

Obećanje kiborških znanja bilo je to da će kompjuter pomoći u postizanju centralizirane komande (Mirowski, 2008, 284) ...i sve do skorijeg vremena bilo je vrlo teško zamisliti bilo koji oblik racionalnosti (algoritmičke ili ne) koja ne bi bila centralizirana, hijerarhizirana i u stalnom strahu od gubljenja „top-down“ nadzora. To je glavni razlog zbog kojeg je mnoštvo „fin-de-siecle“ eskapada o

² Clifford Coonan: „Tenth worker at iPad factory commits suicide.“ The Independent, 25. 5. 2010. <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/tenth-worker-at-ipad-factory-commits-suicide-1982897.html>

³ Tehnološka agencija Slovenije: „Podrška inventivnom dijelu slovenačke privrede ustanovljenjem tehnološke kancelarije u Silicijumskoj dolini.“ http://www.mvzt.gov.si/fileadmin/mvzt.gov.si/pageuploads/MSZS/GradivoSZT/3_seja/2-2_Silicijeva_dolina_-_predlog.pdf

* Vidi srpski prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005. (prim. prev.)

demokratskom potencijalu kompjutera i interneta tako bizarna i tako bolesno besmislena. (Mirowski, 2008, 307)⁴

Kada je, poslije svog istorijskog debija u Drugom svjetskom ratu gdje njegovo razvijanje diktira potreba za razvijanjem automatskog elektronskog sistema za protuzračnu odbranu i navođene projekte, kompjuter prenesen u svijet proizvodnje vrlo brzo se pokazala njegova višestruka poslovna upotrebljivost. Kao prvo, kompjuter omogućava učinkovitiju organizaciju transporta i komunikacije. Kao drugo, kompjuter omogućava učinkovitije djelovanje, veću pouzdanost i bolju povezanost između pojedinih dijelova tvorničke mašinerije – što i dalje ostaje u okvirima starog načina industrijske organizacije, kojoj uvođenje elektronske tehnologije samo omogućava pouzdanije funkcioniranje i veću produktivnost. Prava promjena dešava se u sektoru „kognitivne proizvodnje“, u kulturi, umjetnosti i nauci gdje savremeniji i sposobniji kompjuteri preuzimaju na sebe poslove arhitekata, dizajnera, fotografa, matematičara, muzičara i empirijskih istraživača. Rad umjetnika i naučnika – koji je prije razvoja najsavremenije generacije kompjutera (iako su do tada čak i primitivniji kompjuteri mogli već mnogo ranije da nadomjeste jednostavne poslove sekretarica i nižih službenika) još zadržavao svoju majstorsku autonomiju i bio izvođen na manufakturni način – sa dugim periodima šegrtovanja, mitom individualnoga genija i samom vještinom koja se tumačila kao „misterija“ – u koji se bilo moguće posvetiti samo posredstvom mukotrpnih i maloumnih habilitacijskih rituala, inauguracija i pontifikacija – u posljednjih je dvadeset godina postao sve standardiziraniji i sve ovisniji o mašinama odnosno o konstantnom kapitalu, sa sve manjom sadržinom živoga rada, odnosno varijabilnoga kapitala. „Isto kao što je termodinamika dala mjeru za uspoređivanje svih vrsta upotrebe ljudske tjelesne energije, tako nam Turingova mašina omogućava da kvantitativno vidimo umijeća“ (Caffentzis, 2007, 52) Ako su mehanički satovi u osamnaestom vijeku uveli vremensku disciplinu i omogućili da se rad mjeri u jedinicama apstraktnog vremena (i na taj način formalno podredili manufakturni rad kapitalu (Postone, 1993, 286–307)) i ako su parne mašine u devetnaestom vijeku omogućile da se jednostavni pokreti ruku mjere i da ih se podredi ritmu mehaničke mašine, danas kompjuter omogućava podjelu intelektualnoga rada na pojedinačne poslove, njegovu standardizaciju i kvantifikaciju.

...za Bebidža [Babbage] (ekscentričnog izumitelja mašine koja je bila (doduše neostvoreni) prethodnik kompjutera, op. a.) je velika prednost podjele rada izoliranje repetitivnih komponenti svakoga rada koje ne zahtijevaju visoke

⁴ I jednako tako uspjela kao i tvrdnja da sablja ima beskonačan potencijal za otvaranje boca šampanjca.

kvalifikacije (Mirowski, 2008, 33) ...fragmentacija radnoga tijela u pojedinačne module i kasnija rekombinacija tih komponenti u pogledu na zamisli i diktat tvorničkog gospodara (Mirowski, 2008, 34) ...Bebidž je zamijenio čovjeka mašinom u onim djelatnostima koje su značile proširenje domena industrijalizacije na područje čovjekovog mišljenja. (Mirowski, 2008, 39.)

Intelektualna ili „kognitivna“ proizvodnja ostala je autonomna, manufakturna i tek formalno podređena kapitalu samo dok tehnološki razvoj nije omogućio njenu kvantifikaciju i standardizaciju, i skupa s tim realnu supsumpciju pod kapital. Današnje odmjeravanje snaga između biznisa i univerziteta ne znači konačnu potvrdu teorija o postindustrijskom ili kognitivnom kapitalizmu, nego, suprotno, upravo industrijalizaciju univerziteta odnosno prijelaz od univerziteta kao manufakture ka univerzitetu kao tvornici. Nadolazak „ekonomije utemeljene na znanju“ ne pobija marksizam kao zastarjelu i samo za istorijske uslove industrijskog kapitalizma primjerenu kritiku, nego baš suprotno: istorijsko-materijalistička analiza procesa proizvodnje u „društvu znanja“ pobija teorije postindustrijskog društva (Huws, 1999) koje teško da su stvarna analiza savremenoga kapitalizma, već prije predstavljaju vjekovima stari trik građanskih moralnih filozofa koji se – što je s obzirom na njihove duhovne prioritete i očekivano – uvijek radije bave tržišnim mešetarenjem galantnih *gentlemana* nego li mračnim i prljavim *underbelly*-jima stvarnog procesa proizvodnje. Za buržoasku nauku ekonomija je uvijek bila „bestežinska“, veseli ples slobodnih racionalnih aktera, i tu se današnji društvenjaci drže tradicije, iako je proces stvarne industrijske proizvodnje još uvijek jednako problematičan savremene društvene nauke pokušavaju nas ubijediti da je najopasnija stvar u „informacijskom dobu“ potencijalna ugroženost pojedinčeve privatnosti na internetu (a ne, recimo, trovanje pitke vode kemikalijama koje se upotrebljavaju prilikom proizvodnje elektronskih sprava (Park i Pellow, 2002, 59–85)). Ni na nebu niti na zemlji nema ničega posebno novoga.

Za razliku od buržoaske nauke i filozofije, koncepti industrije i tvorničkog režima u istorijsko-materijalističkoj perspektivi nisu pojmljeni fetišistički ili kao istorijski fiksni – industrija je svako društveno polje koje je realno supsumirano pod kapital, a tvornica je svaka proizvodna jedinica u kojoj je proces rada organiziran na industrijski način. Tvornice ne čine plavi radnički kombinezoni, para koja izbija iz mašina, ili jednostavni pokreti ruku, kao što ni industrijsko društvo ne čine svakodnevne navike radnika, dimnjački „skyline“ gradova ili specifična modalnost buržoaske visoke kulture.

...niti jedna socio-tehnološka konfiguracija najamnoga rada nikada nije globalno dominantna. Postoji mnogo socio-tehnoloških načina komodifikacije

najamnoga rada... društveni oblik najamnog rada je zato „jedinstvo u različitosti“. (Camfield, 2007, 37) Problem je ovdje ono što mislimo pod industrijom. Da li je to samo proizvodnja materijalnih dobara...? Za Marksa je industrija značila robnu proizvodnju organiziranu oko „sistema mašina“, kojom upravlja „udruženi rad“ i koja je namijenjena ekstrakciji viška vrijednosti. U tom smislu, industrija nije nužno omeđena na proizvodnju materijalnih roba jer također može značiti i proizvodnju komodificiranih usluga, od zdravstva... do financija. Usluge u savremenom kapitalizmu često su industrijske u smislu da su radnici organizirani posredstvom precizne podjele rada i radnog procesa, za koji nisu ključne samo mašine, nego i tehnološki sistemi. (Camfield, 2007, 39.)

Teorije postindustrijskog društva ne uspijevaju zbog njihovog kulturnog determinizma – ne radi se o tome kako su radnici i kapitalisti obučeni, na koji način govore i koja mašina prve pretvara u svoje privjeske dok drugima omogućava gospodsku dokolicu (Marx, 1961, 421),* nego o tome da su današnji „kognitivni“ radnici organizirani na strukturno jednak način, samo sa drugačijim mašinama (koje diktira kognitivna priroda njihovoga rada) kao i radnici u Mančesteru u 19. vijeku; ne radi se o procesu „kognitivizacije“ ili „informacionalizacije“ cjelokupne proizvodnje, nego o procesu proletarizacije intelektualnih i kulturnih radnika i radnica.⁵ Međutim, dok samim kapitalistima uopće nije neprilično nazivati nove oblike univerziteta obrazovnom industrijom (termin je skovala američka investiciono-bankarska firma *EduVentures*),⁶ neki ljevičarski kolektivi studenata otporaša i mladih akademika još uvijek imaju poteškoće sa razumijevanjem situacije i ostaju pod uticajem građanskih teorija slobodnog kapitalizma. Kolektiv *EduFactory* tako je, kao što je to očito već iz samoga imena, prihvatio realnost transformacije univerziteta u tvornicu, ali još uvijek unutar intelektualnog horizonta kojega određuju teorije postindustrijskog društva. Tako univerzitet ne bi bio ni klasična kapitalistička tvornica, kao što je to nekoć bila – za *EduFactory* industrijska tvornica nije model aktualnih reformi univerziteta, nego je univerzitet model za tvornice u postindustrijskom, postfordističkom i kognitivnom kapitalizmu.⁷ Takvo je stajalište, zbog dosad nabrojanih razloga, naivno i istorijski kratkovidno, jer prije nego što proglasimo

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 349–370. (prim. prev.)

⁵ George Caffentzis: „University struggles at the end of the Edu-deal.“ Mute magazine.

http://www.metamute.org/en/content/university_struggles_at_the_end_of_the_edu_deal;

Michael D. Yates: „Mi protiv njih: Radnička klasa u akademskoj tvornici.“ Slobodni filozofski.

<http://www.slobodnifilozofski.com/2010/05/michael-d-yates-mi-protiv-njih.html>.

⁶ Julie Light: „The education industry: The corporate takeover of public schools.“ CorpWatch, 8. 7. 1998.

<http://www.corpwatch.org/article.php?id=889>.

⁷ EduFactory: „Edu-factory manifesto.“ EduFactory.

http://www.edu-factory.org/index.php?Itemid=6&id=5&option=com_content&task=view.

sudbinsku novost (i istovremeno, uslijed njene vjerovatne nekvantifikabilnosti, potencijalnu subverzivnost) kognitivne proizvodnje u kapitalizmu, dobro je sjetiti se da je katolička crkva još u vrijeme kada je kapitalizam bio vrlo nova, slabašna i lokalizirana pojava, prakticirala prodaju oprosta grijehova i da joj kvantifikacija i komodifikacija te panoge kognitivne proizvodnje nije prouzrokovala posebnih glavobolja, a isto tako joj nije ni politički problematično, jer je elitističko i reproducira hijerarhije unutar radničke klase kao i podjelu na manje vrijedne proizvodne i više vrijedne intelektualne radnike.⁸

...strateško naglašavanje na proizvodnji znanja... nije dokaz „tendencije“ ka promjeni cjelokupnoga rada u „kognitivni rad“, koja bi najavljivala novu fazu kapitalizma (kognitivni kapitalizam). Prije će biti da smo suočeni sa novim talasom privatizacija i disciplinskih integracija... strahovito je opasno proučavati te nove talase u iluziji da je sadašnje insistiranje na proizvodnji znanja od strane institucionalnih agenata kapitala bilo što drugo do instrument konkurentnosti, kapitalističkoga rasta, novih oblika privatizacije i komodifikacije života, i, *naposljetku*, globalne klasne stratifikacije. (Angelis, 2005, 75)

Ali, istodobno, proces industrijalizacije univerziteta ne znači da je potrebno boriti se za nostalgичnu viziju klasičnog autonomnog univerziteta. Univerzitet kao manufaktura jedva da je što bolji od univerziteta kao tvornice, jer je, kao i svaka manufaktura, hijerarhijski, nazadnjački, kulturno elitistički, gerontokratski i patrijarhalan. Mladi akademici, posebno žene, napreduju sporo i na svakom koraku se spotiču o kaprice starih posjednika „misterija“, hijerarhije su arbitrarne i protokoli kao i bontoni naporni, arhaični i često bizarni (ljubičasta odjeća i neobični privjesci oko vrata na zborovanjima više kaste akademskoga establišmenta). Majstori su uglavnom neproductivni, dosadni i arogantni te većinu svojega vremena i energije posvećuju dvorskim intrigama na štetu „quality time“ sa studentima ili teorijske proizvodnje. Te očigledne slabosti manufakturnog univerzitetskog sistema istovremeno su i glavni argumenti neoliberala za reformu univerziteta tako da boriti se za klasični autonomni univerzitet znači pomagati ostarjelim majstorima da još neko vrijeme sačuvaju svoje privilegije, dok srca opravdano bijesnih studenata osvajaju neoliberalni reformatori. Zato je potrebno preformulirati koncept autonomije univerziteta – autonomija znači otpor protiv otuđene intelektualne proizvodnje i borbu za kolektivni, demokratski i samoupravni nadzor nad procesom rada, oruđima rada, radnim vremenom te sredstvima financiranja, a ne borbu

⁸ George Caffentzis in Silvia Federici: „Notes on Edu-factory and cognitive capitalism.“ Eipcp. <http://eipcp.net/transversal/0809/caffentzisierung/en>.

za očuvanje klasnih podjela odnosno klasnih privilegija univerzitetskih mandarina.

Šta je društvo znanja? Rad, kapitalistička disciplina i autonomija u univerzitetskoj tvornici

Lorenc [Lorenz] (2006) pojašnjava razliku između tradicionalnog – humanističkog i prosvjetiteljskog – pojmljenja značenja znanja u društvu i aktualnom euforijom u vezi sa društvom znanja, tako što tvrdi da danas univerziteti postaju preduzeća a akademci preduzetnici. Radi se, naime, o znanju koje je neposredno ekonomski korisno i upotrebljivo, kao i o načinu produkcije znanja kojeg usmjeravaju imperativi savremenoga kapitalizma. U svjetlu naše dosadašnje analize tu definiciju možemo još više precizirati i zaoštriti: društvo znanja je društvo u kojem stanje tehnološkog razvoja omogućavaju a politički odnosi određuju standardizaciju, kvantifikaciju i komodifikaciju kulturne i intelektualne produkcije, te u kojem se dešava proces realne supsumpcije intelektualnog i kulturnog rada pod kapital. U slučaju univerziteta to znači da ono ima četiri osnovne funkcije: produkciju više rangirane radne snage kao onoga što je Fuko [Foucault] (2008, 226) nazvao „mašinama vještina“;* produkciju novih organizacijskih i menadžerskih rješenja; produkciju statističkih istraživanja potrebnih za tržišne namjene kao i namjene upravljanja stanovništvom; i, produkciju tehnoloških inovacija za industriju, dok u isto vrijeme klasična funkcija humanistike, (re)produkcija visoke buržoaske kulture, otpada.

Tehnološki uslov društva znanja je razvoj kompjutera, koji otpočinje kao socijalni eksperiment iz podjele rada na prijelazu iz osamnaestog u devetnaesti vijek.

Dok su akademski matematičari organizirali i propisivali rad koji je bilo potrebno obaviti, nezaposleni su frizeri (koji su postali suvišni zbog smanjenja potražnje za aristokratskim frizurama u vrijeme Francuske revolucije) unajmljeni da obavljaju dosadno i repetitivno računanje. Kompleksni i zahtjevni izračuni bili su rastavljeni na najosnovnije aritmetičke komponente koje su potom bile prepuštene niskokvalificiranim i jeftinim radnicima. Ti frizeri su bili prvi kompjuteri... (Mirowski, 2008, 32.)

a kasnije se, u dvadesetom vijeku, mehanizira i automatizira. Njegovi najvažniji i

* U srpskom prijevodu koji je konsultiran, stoji sintagma „kompetencija-mašina“; vidi: Mišel Fuko, *Rođenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005, 311. (prim. prev.)

neposredni učinci na proces rada u uslužnom, kulturnom i intelektualnom sektoru bili su uvođenje ranije nezamislivo učinkovitih sredstava nadzora na radnom mjestu (kamere i drugi elektronski „surveillance“ sistemi, te centralizirano mrežno provjeravanje kompjuterske aktivnosti radnika i radnica), fragmentiranje kao i standardizacija (u žargonu aktualnih obrazovnih politika EU: „međunarodna usporedivost“) same proizvodnje. Jedina stvarno prijelomna novost „informatičke revolucije“ bilo je to da su se društvena i mašinska dimenzija kapitalističke dominacije nad procesom proizvodnje i discipliniranje radne snage ujedinile. Ukoliko su u devetnaestom i u prvoj polovici dvadesetoga vijeka one još i bile razdvojene – mašine diktiraju tempo, dok nadzornici i predradnici u bijelim kutama trčkaraju po tvornicama noseći svoje tabele i pazeći da se radnici drže tempa a ne da ljenstvuju, te da mjere učinkovitost njihovih pokreta – danas kamera zamjenjuje oko predradnika a programi za uređivanje tekstova sami broje otipkane znakove i riječi, te vremensku učinkovitost tipkača. Razvoj društvenih i mašinskih tehnologija kapitalističke dominacije proizvodnim procesom sa kibernetikom postaje jedan te isti proces. Novitet „informatičkog doba“ je to da se čak i društvena tehnologija nadzora i discipliniranja rada sama tehnologizira i automatizira.

Opća društvena posljedica „informatičke revolucije“ jeste to da intelektualni i kulturni radnici i radnice, koji su ranije uživali relativnu autonomiju – jer tehnologija nije bila dovoljno razvijena da bi omogućavala njihovu realnu supsumpciju – postaju polukvalificirana polurezervna armija radne snage koja je konstantno u tranzitu i koja trči od projekta do projekta i od jednog privremenog i prekarnog zaposlenja do drugog (u žargonu EU strategija za povećanje konkurentnosti privrede: „zaposlivost“). To je rješenje Duganovog paradoksa (2007) kojega donekle sa podsmijehom formulira parafrazirajući Vudi Alenovu [Woody Allen] šalu o dvije gospođe na ručku gdje se prva žali da je hrana očajna, a druga joj odgovara: „A još su i porcije tako male!“ Dugan tako formulira na prvi pogled paradoksalno stanje savremenog tržišta radne snage gdje je nemoguće dobiti posao, dok se istovremeno radni vijek produžava a starosna dob za penzionisanje se stalno povećava. Uistinu, razvoj „fleksibilnog tržišta radne snage“ za kulturnjake i intelektualce znači istovremeno i jedno i drugo: razvoj visoke tehnologije oduzima im društveni status i političku moć a nova organizacija (fleksibilnih) radnih odnosa nasilno ih disciplinira, zbog čega se povećava intenzivnost i količina rada, a istovremeno se smanjuje visina zaposlenosti. Današnji kulturnjaci rade više, ali u poluzaposlenim i nezaposlenim radnim uslovima i to ne za stalno, nego najamnički – tako da oni nisu stvarno nezaposleni, nego permanentno poluzaposleni; rade više vremena ali za manje novca i u lošijim uslovima, sa manje socijalnih i radničkih prava. Proces fleksibilizacije tržišta radne snage (koji je, za sada, uslijed loše sindikalne organiziranosti kulturalaca i intelektualaca, te dobre organiziranosti ostalih sektora, ograničen na kulturno polje, koje predstavlja neku vrstu laboratorija neoliberalne organizacije

procesa rada) stvara rezervnu armiju intelektualnih i kulturnih radnika i radnica koji su permanentno „on hold“ i „stand-by“, čekajući na nove i nove ugovore na određeno (po običaju kratko) vrijeme. Ali to, iz perspektive istorije kapitalizma, nije ništa posebno novo – iste takve procese su, prije nego što su uspjeli izboriti stalna zaposlenja, osmosatni radni dan i socijalna prava, doživljavali manufakturni radnici u zoru industrijske revolucije:

Tako mašina povećanjem ljudskog materijala za eksploataciju... povećava već od samoga početka istovremeno i stepen eksploatacije. (Marx, 1961, 448) ...najsnažnije sredstvo za skraćivanje radnog vremena se preokreće u najpouzdanije sredstvo za mijenjanje cjelokupnog života radnika... u radno vrijeme, raspoloživo za povećavanje kapitala (Marx, 1961, 462) ...nesigurnost i nestalnost u koju mašinski sistem pretvara radničko zaposlenje a njime i njegov životni položaj postaju... normalnom pojavom. (Marx, 1961, 512) Ovaj proces radnike neprestano odbija i pritiska, stavlja ih ovamo ili onamo... (Marx, 1961, 513) Priroda velike industrije zahtijeva... promjenu rada, nestalnost funkcije, svestranu mobilnost radnika. (Marx, 1961, 548) ...strahote raspoloživosti bijednog radnog stanovništva kojega kapital drži u rezervi za svoje promjenjive eksploatacijske potrebe. (Marx, 1961, 549. – radnici o kojima piše Marks u žargonu ekonomske politike EU mogli bi se nazvati „fleksibilnim“).*

Druga značajna opća društvena posljedica uvođenja kompjuterske tehnologije je atomizacija „kognitivnih“ radnika i radnica. Međutim, dok su klasični industrijski radnici, te kancelarijski radnici i činovnici još uvijek fizički skoncentrirani u tvornicama i kancelarijama, oni čijim osnovnim sredstvom postaje kompjuter, zbog globalne internetske mreže i mogućnosti kompjutera da proizvode kognitivnog rada uz minimalne troškove i trošenje vremena transportira bilo gdje u svijetu, raspršeni su i fizički odijeljeni od svojih drugova i drugarica (u žargonu ekonomskih i obrazovnih strategija EU: „mobilni“). Iako mobilnost znači putovanja, razbijanje monotonije kancelarijskog života, upoznavanje novih ljudi i sticanje novih znanja i iskustava, ona ujedno znači i izolaciju koja otežava učinkovito sindikalno organiziranje i kolektivnu borbu za radnička prava kognitivnih radnika i radnica, ukida radničku solidarnost i uvodi konkurentске odnose između pojedinaca i dezorganizira ih (mnogi od njih i ne znaju koja su njihova radnička prava, ili ih se, zbog izolacije, manjka solidarnosti i prekarnosti svog radnog statusa, ne usude upražnjavati) – „...usitnjenost radnika

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973. (prim. prev.)

umanjuje snagu njihova otpora... zaposlenje i dalje postaje još neredovnije... konkurencija između radnika nužno doseže svoj maksimum.“ (Marx, 1961, 521) – i prouzrokuje njihovu pravnu kao i političku ranjivost. Mobilnost, a posebno ukoliko je internacionalna, naime, znači također i stalno premještanje u različite nacionalne kontekste sa različitim uređenjima tržišta radne snage, viznim režimima i nivoima prava koji proističu iz rada, različitim platnim režimima te postupcima za dobijanje radnih dozvola kao i državljanstva. Ovaj problem nije ograničen na mobilnu kognitivnu produkciju – situacija je još kritičnija u slučaju migrantskih radnika i radnica sa globalnog Juga i tranzicijske istočne Evrope (koje su od kuće prognale privatizacije i drugi procesi karakteristični za savremene oblike prvobitne akumulacije) u razvijeni centar, gdje rade ilegalno ili poluilegalno, bez papira, što je sve podloga za njihovo brutalno iskorištavanje i neljudske radne i životne prilike.

Ako nastavimo, mogli bismo realnu supsumpciju kulturnog i intelektualnog polja opisati pomoću dva osnovna procesa: mehanizacijom i automatizacijom proizvodnje, te uvođenjem fleksibilnog radnog režima. Ta dva procesa podloga su nasilnog discipliniranja kognitivne radne snage i intenziviranja iskorištavanja kognitivnoga rada. Rad u kulturnom i intelektualnom polju u sve većoj mjeri postaje klasični kapitalistički rad za koji je karakteristično to da je neograničen, nasilan i otuđen (Harvie, 2003). To znači beskonačnu proizvodnju za potrebe beskonačne akumulacije kapitala (univerzitetska produkcija doduše nije dio neposredne akumulacije kapitala, ali u njoj sudjeluje posredno, skupa sa produkcijom ekonomski upotrebljivih i korisnih znanja, stručnjaka i tehnologija), čiji obim, način i sadržina nisu određeni potrebama ili autonomnim pravilima teorijske i umjetničke proizvodnje, nego su im ovi nametnuti odozgo kao objektivna sila (kao što zakon konkurencije i kolebanja na svjetskim tržištima pritiskaju klasičnu industriju kao objektivna, bezlična, strana sila, tako i u univerzitetskom polju djeluju obrazovne strategije EU, međunarodni trendovi u visokom školstvu i istraživačke zapovijedi strukturnih fondacija: društvenjaci i humanisti nemaju – ukoliko uopće žele da očuvaju svoja loše plaćena i nesigurna radna mjesta – drugog izbora nego da izučavaju po duh zamorne EU tematike, kao što su to mobilnost i društvena uključenost mladih, evropska integracija, kruženje znanja u preduzećima i slični ponižavajući otpaci evropske obrazovne industrije), dok je sam intelektualni rad otuđen, što znači da pojedinačni radnici i radnice nemaju nadzora niti nad sredstvima rada (metodološki paketi i kompjuterski modeli „come included“), niti nad procesom rada (jer se moraju, ukoliko žele preživjeti, unajmiti unutar međunarodnih istraživačkih mreža, u kojima su podjela i način rada objektivno diktirani od gore, i predstavljati svoj rad na standardiziranim i hijerarhiziranim međunarodnim konferencijama),⁹ niti nad proizvodima svoga rada (koji

⁹ Jedan od najvećih apsursa međunarodne konferencijske industrije je (bar na području društvenih nauka i humanistike) da su tematike vrlo često postmodernističke i poststrukturalističke, da se dakle na tim konferencijama, na nivou sadržine govori o fluidnosti i indeterminiranosti savremenog društva, o globalnom toku afekata i informacija, o mrežnom i dehijerarhiziranom obliku postmodernih institucija, o lokaliziranim i

moraju odgovarati precizno određenim i – opet, sve u ime međunarodne usporedivosti – objektivno diktiranim obrascima, pravilima citiranja i navođenja literature, načinima argumentacije i metodologijama čiji je obim normiran do posljednje rečenice). Na pojedinim univerzitetima o discipliniranju radne snage i poštovanju objektivnih produkcijskih normi staraju se istraživački kapitalisti,¹⁰ koji privatiziraju dostupnost izvora financiranja kao i do međunarodnih istraživačkih mreža i brinu se za komunikaciju između centara odlučivanja o obrazovnoj politici i pojedinim obrazovnim institucijama (komunikacija koja je jednosmjerna, „top-down“ i strogo hijerarhijska – što će reći potpuno u militarističkom duhu „kibernetičke revolucije“ i njezine opsjednutosti komandom i kontrolom).

Da budemo još konkretniji: u univerzitetskom polju, dolazak društva znanja znači da velika količina rada ostaje u svojem neplaćenom obliku¹¹ (recimo, pisanje naučnih članaka, istraživački rad postdiplomskih studenata, čitanje naučne literature), da se uvode nove tehnologije discipliniranja i nadzora intelektualnih radnika i radnica (prisila na opsesivno sakupljanje akademskih poena i hiperprodukcija standardiziranih naučnih tekstova i referata, manipulacija zaposleničkim i akademskim statusom, te mešetarenje nazivima, odvajanje radnika i radnica od dostupa financijskim i simboličkim sredstvima za autonomnu teorijsku proizvodnju), iskorištavanje (recimo, dodatno opterećivanje mladih istraživača administrativnim zaduženjima koji uopće ne spadaju u opis njihovih radnih zadataka) te prisvajanje proizvoda intelektualnog rada. Slučaj posljednje navedenog, recimo, vrlo je raširena pojava i u lokalnom akademskom miljeu vrlo prisutna kao praksa sapotpisivanja istraživačkih kapitalista uz članak svojih radnika, što omogućava urednička politika naučnih revija koje vrlo nerado objavljuju članke još nepriznatih istraživača i istraživačica, pošto su njihovi izvori financiranja ovisni o ugledu i statusu ljudi koji kod njih objavljuju. Mladi istraživači i istraživačice na taj način ne mogu napredovati u karijeri ukoliko ne dopuste da ih se cinično iskorištava, jer su ugled i status istraživačkih kapitalista uslov za objave. Tako su mladi istraživači i istraživačice dvostruko iskorišteni: najprije kada rade neplaćen rad pisanja naučnog članka, a potom još i kada polovicu autorstva ustupaju istraživačkom kapitalisti u zamjenu za dostupnost objavljivanja. Logika neplaćanja naučnih članaka je sljedeća: članci se ne

partikularnim znanjima i diskursima, dok su u isto vrijeme, na razini forme one organizirane strogo hijerarhijski (do sivobradih „keynote“ govornika očigledno još nije dopro „memo“ o krhkosti polnih identiteta i rastvaranju tradicionalnih autoriteta na postmodernom raskršću), potpuno standardizirane (čak i najpredaniji dekonstruktivisti i dekonstruktivistice marljivo predaju „apstrakte“ i „bioblurbove“ te se drže usiljenih dužina referata) i utemeljene na kanonu (sastavljenom od nekoliko loših čitanja Fukoa iz druge ruke, Laklaura [Laclau] i Muf [Mouffe], Deleza [Deleuze] i Gatarija [Guattary] te Harta [Hardt] i Negrija), čija rigidnost bruka upravo većinu „autoritarnih“ modernističkih kanona.

¹⁰ Angelis, Massimo de in Harvie, David (2006) „Cognitive capitalism and the rat race: How capital measures ideas and affects in UK higher education.“ University of Leicester research archive.

<https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680>

¹¹ Steve Wright: „Reality check: Are we living in an immaterial world?“ 16beaver, 1. 3. 2006. <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001769.php>.

honorarišu neposredno, pa se akademikima posredno, prilikom obračuna akademskih poena svake godine, posredno povećavaju plaće – što je slaba utjeha za one koji rade prekarno i nemaju zvanični akademski ili istraživački status te oni za svoj rad pisanja nisu plaćeni ni neposredno ni posredno pa još ostaju i bez polovice autorstva a sve to zarad mlakog obećanja da će im objave jednom omogućiti ulazak u čudesni svijet akademskih hijerarhija, spletkarenja i bezobzirnog iskorištavanja. Do tada im ostaje neplaćeni rad kojim posredno povećavaju plaće akademskih kapitalista.

Još jedan karakterističan slučaj je i istraživački rad postdiplomskih studenata i studentica, koji je u posljednjih nekoliko godina u Sloveniji postao obavezan uslov za uspješno okončavanje postdiplomskog studija. Taj je rad, naravno, neplaćen i više je od koristi odsjecima za tržišna istraživanja i marketing (u društvenim naukama producira se mnogo postdiplomskih istraživanja sa područja kulturnih preferencija i životnih stilova stanovništva) u firmama koje prodaju mobilne telefone ili modne proizvode, nego što se može smatrati značajnim prema autonomnim načelima teorijske proizvodnje. Kapitalisti, kao i uvijek, dobijaju naučne rezultate besplatno (Marx, 1961, 438),* ali u ovom slučaju problematično je ne samo to što su postdiplomski studenti prisiljeni besplatno raditi istraživanja – koja ne diktiraju potrebe i načela teorijske proizvodnje nego biznis – već i to da poslije okončanog postdiplomskog studija, kao doktori i, dakle, vrhunski stručnjaci sa područja marketinga empirijske sociologije ili socijalne psihologije, ne mogu dobiti zaposlenja pošto ih odsjeci za marketing ne trebaju: sva potrebna istraživanja, statistiku i tržišne sondaže oni već dobijaju besplatno (odnosno za nekakvu, u odnosu spram povećanja profita i ušteđenih troškova unajmljivanja i plaćanja dodatne radne snage, skromnu proviziju kojem od univerzitetskih istraživačkih kapitalista).

Iako trenutna situacija u univerzitetskom i istraživačkom polju djeluje depresivno i bezizlazno, moramo ju misliti dijalektički – ukidanje univerziteta kao manufakture znači ujedno i kidanje tradicionalnih hijerarhija i duhovnih mistifikacija; novi klasni odnosi jasniji su i oštriji, što znači da se je lakše organizirati. Isto tako, mobilnost radne snage, fleksibilnost radnog vremena i uvođenje visoke tehnologije mogu, od oružja zatiranja i discipliniranja radne snage, postati instrumentima njene emancipacije: mobilnost može, ako se izborimo za egalitarne mogućnosti zaposlenja, povećati pregovaračku moć intelektualnih radnika i radnica, fleksibilnost radnog vremena može postati ishodište borbe za autonomni nadzor nad istim tim vremenom a visoka tehnologija može biti, umjesto vertikalno, za namjene discipliniranja i nadzora, biti upotrebljena horizontalno, u organiziranju raspršenih i atomiziranih intelektualnih radnika i radnica, pri čemu se ne radi o ludizmu, nego o borbi protiv društvenih oblika iskorištavanja koje omogućava ova ili ona vrsta mašina (Marx, 1961,

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 342–343. (prim. prev.)

485)* – od japija se možemo naučiti tome da elektronske naprave mogu isto tako biti i instrumentima lične i klasne emancipacije.

Osnovne strateške tačke borbe za radnička prava u istorijskoj situaciji realne supsumpcije kognitivnoga rada pod kapital su: borba za autonomiju (nadzor nad radnim vremenom, sredstvima rada, procesom rada i proizvodima rada) nasuprot alijenacije; borba za plaćanje do sada neplaćenog rada (prije svega čitanja i pisanja naučnih tekstova) i za redovne, bezuslovne i o projektima neovisne dohotke;¹² borba protiv privatizacije konferencija (tj. borba protiv kotizacija a za javne, besplatne i univerzalno dostupne konferencije, što uključuje i borbu protiv naučnog hermetizma i fahidiotizma) i naučne proizvodnje uopće (protiv imperativa i zahtjeva „privrede“, za neograničen, slobodan, univerzalni i javni dostup do rezultata naučnih istraživanja i naučne literature), te, u saradnji sa studentskim aktivističkim pokretima a protiv svih načina ograničavanja dostupa do visokog obrazovanja kao i za besplatan i univerzalno dostupan studij; i borbu za prostore autonomne teorijske proizvodnje (predavaonice, infrastrukturu, tehnološku opremu i publikacije koje nisu pod nadzorom univerzitetske administracije i/ili kapitala). S obzirom da je, i pored sveg blebetanja o postindustrijskom i informatičkom društvu, situacija u univerzitetnoj tvornici klasična, moraju isto tako klasične biti i metode borbe: sabotaža, agitacija, političko obrazovanje, reaproprijacija radnog vremena, štrajkovi, blokiranje proizvodnje i ustanovljavanje o studentskim organizacijama i univerzitetnoj administraciji neovisnih radničkih savjeta (plenuma). Istraživački kapitalisti samo su tigrovi od papira koji kilavost svoje intelektualne kompetencije sakrivaju pod maskom birokratskog cinizma i arogancije. Vrijeme je da nas više prestane biti strah.

Prvobitno objavljeno u: Popović, Željko; Gajić, Zoran (ur.) (2011): Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije. Novi Sad: AKO, str. 43–70.

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 379–380. (prim. prev.)

¹² George Caffentzis: „Throwing away the ladder: The universities in the crisis.“ Libcom. <http://libcom.org/library/throwing-away-ladder-universities-crisis-george-caffentzis-zero-work>

Literatura¹³

- Angelis, Massimo de (2003) „Neoliberal governance, reproduction and accumulation.“ *The Commoner*, br. 7, str. 1–28.
- Angelis, Massimo de (2007) „Measure, excess and translation: Some notes on cognitive capitalism.“ *The Commoner*, br. 12, str. 71–78.
- Benjamin, Walter (2003) „O pojmu zgodovine.“ V: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, str. 213–227.
- Bourdieu, Pierre (2009) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Caffentzis, George (2007) „Crystals and analytic engines: Historical and conceptual preliminaries to a new theory of machines.“ *Ephemera*, l. 7, br. 1, str. 24–45.
- Camfield, David (2007) „The multitude and the kangaroo.“ *Historical materialism*, br. 15, str. 21–52.
- Doogan, Kevin (2007) *New capitalism?* Cambridge in Malden: Polity Press.
- Foucault, Michel (2008) *The birth of biopolitics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [vidi srpski prijevod: Mišel Fuko, *Rođenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005]
- Groh-Samberg, Olaf in Schöller, Oliver (2006) „The education of neoliberalism.“ V: Gisela Neunhöfer, Dieter Phlewe in Bernhard Walpen (ur.) *Neoliberal hegemony: A global critique*. London/New York: Routledge, str. 171–188.
- Harvie, David (2003) „All labour is productive and unproductive.“ *The Nottingham Trent university: Discussion papers in political economy*, br. 2.
- Henwood, Doug (2005) *After the new economy*. New York: The New Press.
- Huws, Ursula (1999) „Material world: The myth of the 'weightless economy'“ *Socialist register*.
- Huws, Ursula (2005) *The making of the cybertariat: Virtual work in the real world*. New York: Monthly Review Press.
- Komelj, Miklavž (2006) „Po dolgih letih sta se srečala prijatelja iz adolescence.“ *Agregat*, br. 9–10, l. 4, str. 41.
- Marx, Karl (1961) *Kapital* I. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1987) *Kapital* II. Ljubljana: Cankarjeva založba. [za sva tri toma Marksovog *Kapitala* vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973]
- Lorenz, Chris (2006) „Higher education policies in the European union, the 'knowledge economy' and neo-liberalism.“ *Social Europe*, l. 2, br. 2.
- Mirowski, Philip (2008) *Machine dreams: Economics becomes a cyborg science*. Cambridge:

¹³ Časopisni i internetski izvori navođeni su u napomenama.

Cambridge University Press.

Park, Lisa in Pellow, David (2002) *The Silicon valley of dreams: Environmental injustice, immigrant workers and the high-tech global economy*. New York: New York University Press.

Postone, Moishe (1993) *Time, labor and social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Situacionistična internacionala (1997) „O bedi študentskega življenja z ekonomskega, političnega, psihološkega, seksualnega in predvsem intelektualnega vidika, s skromnim predlogom za njegovo izboljšanje.“ Časopis za kritiko znanosti, l. 25, br. 182, str. 75–97. [vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, Beograd: Edicija U, 2004]

Smith, Adam (1776) *An inquiry into the nature and causes the wealth of nations*. ElecBooks Classics (elektronska reprodukcija). [vidi srpski prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatsva naroda*, Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005]

Prevod sa slovenačkog: Savo Romčević i Zoran Gajić

„Koncept vikenda više ne postoji!”¹

Kreativne industrije u kognitivnom kapitalizmu i preduzetnički duh zaposlenih u kulturi

Dare Pejić

Uvod

Sfera kulture i umetnosti u društvenim znanostima poseduje karakterističan raspon njenih društvenih funkcija. Generalno gledano, iluzornu recepciju kulture i umetnosti uobičajeno prate pridevi kao što su lepo, bezvremensko, istinito, nepokvareno. Takvoj romantičnoj predodžbi danas ne bi poverovali ni umetnici sami, takođe za same činovnike kulturne politike sfera kulture postala je pre svega generator radnih mesta i faktor u rastu BDP. Istorijski gledano, sfera kulture postala je *autonomna društvena sfera* kada se kao takva sa Francuskom revolucijom zapisala u pravni društveni poredak (Breznik, 2008: 143). Položaj autora kao nosioca stvaralačkog i intelektualnog vlasništva – sa pripadajućim moralnim te srodnim pravima – kodifikovan je pravnim redom kada se umetnička profesija priznaje kao društveno priznata profesija od posebnog interesovanja. Francuska revolucija je poništila institut cehova koji su svojedobno uključivali stvaraocima i umetnicima podelila novi društveni status. Od tada pa nadalje status stvaraoca predmet je različitih predodžbi o umetniku kao geniju, boemu ili pojedincu otuđenom od društvenih normi. Predodžbe o boemu proizlaze ponajviše iz mašte srednje, građanske klase dok joj tip „nemoralnog“ umetnika predstavlja bezazlenu pretnju za postojeći društveni poredak.

Prema profesoru planiranja kulture i kulturne politike, Francu Bianchiniju, za političare polje kreativne industrije u većim gradovima Zapada, od kraja sedamdesetih pa do početka osamdesetih, postalo je rešenje za gubitak radnih mesta u tradicionalno industrijskom sektoru: „Novu pažnju usmerili su ka širenju ekonomskog sektora u sferi slobodnog vremena, turizmu, medijima, i ostalim kreativnim industrijama kao što su moda i dizajn /.../“ (Bianchini,

¹ Hipertrofirano obrazloženje nove prirode radnih odnosa prema direktoru korporacije Vericor, gospodinu Culversu, prilikom obiteljske večere u filmu *True Stories* (David Byrne, 1986): „*They don't work for money anymore... they are working and inventing because they like it! Economics has become a spiritual thing – I must admit it, it frightens me a little bit. They don't seem to see the difference between working and not working. It's all become a part of one's life. Linda! Larry! There's no concept of weekends anymore!*“

1994: 2). Novi oblici zapošljavanja u sferi kreativne industrije uslovi su za usvajanje postfordističke paradigme kasnog kapitalizma. Iz perspektive postsocijalističkog društva, nove se reforme javnog sektora na području kulturnih politika usvajaju sporadično – da bismo usvojili nove paradigme tržišne ekonomije, bez prethodnog predumišljaja odbacujemo stare socioekonomske modele u kojima je kultura imala ideološku, društvenu i političku funkciju. Više se ne radi samo na odbacivanju simboličkog radničkog elementa nego se u sklopu neoliberalne dokse slobodnog tržišta uslovi rada nadovezuju na odumiranje društvene funkcije kulture i umetnosti kao takve. Zloglasna izjava Margaret Thatcher, „*There is no such thing as society – merely individuals and their families*“,² najavila je propast moderne *Gesellschaft* koristeći diktum neoliberalne mantre o preživljavanju najsposobnijih pojedinaca. Ako možemo zamisliti pojedince bez društva, možemo li zamisliti kulturu bez društva?

Polje kulture u eri kognitivnog kapitalizma

Prema istraživanjima ugovora i sporazuma 153 države članice sa Svetskom trgovinskom organizacijom (WTO), od deklaracije osnivanja iz Marakeša (potpisane 1994. godine) i Opšteg sporazuma o trgovini i uslugama dalje, istaknuti su zakoni slobodne razmene i trgovine, liberalizacija tržišta i usluga koja takođe obuhvataju pristup do temeljnih prava kao što su pristup do kulture i obrazovanja (Bourdieu, 2000: 232). Samim činom otvaranja slobodne razmene i trgovine kulturna produkcija pretvorena je u robu, a obrazovanje u sektor usluga. Time javne institucije gube na značenju sa agendom društvene odgovornosti i pojam javnih službenika u sektoru obrazovanja i kulture. Iz sadašnje perspektive zatečeno stanje na području kulture i kulturne produkcije možemo smatrati kao neautonomnu društvenu sferu, između državne regulacije i zakona tržišta.

Kada je u pitanju kultura, klasični rad Pierra Bourdieuja na dilemu države i tržišta odgovora sa pojmom posebnog polja kulture, za koje važe posebni zakoni, nikad u potpunosti nezavisni od ekonomije i politike (Bourdieu, 1986: 162). Umetnički rad sam po sebi ne poseduje nikakve intrističke vrednosti, umetnik je posmatran kao nosilac simboličke ekonomije u polju različitih društvenih antagonizama. Na području kulturne produkcije borba za nametanje legitimnih načina kulturne produkcije prema Bourdieu-u neodvojiva je od borbe unutar dominantnih klasa (opozicija između *umetnika* i *buržuja*), uzimajući u obzir sam princip dominantnosti. Vrednosti u toj simbolnoj ekonomiji između različitih principa legitimiteta kako pokazuje Bourdieu večita su borba unutar socijalnih konvencija. Umetnički genij kao takav prema njemu ne postoji, stvoren je pomoću socijalnih autoriteta i socijalnih

² Izjava izrečena u intervjuu sa Margaret Thatcher, u: *Woman's Own*, 31. oktobar 1987: <http://www.margarethatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=106689>.

konvencija. Sa otkrivanjem principa legitimisanja vrednosti kulturne produkcije dolazimo do zaključka da je o sferi kulture potrebno progovoriti kao o antagonističkoj društvenoj sferi. Ista se razotkriva kao sfera steknutih habitusa, internalizovanih parametara pojedinaca u društvu. To ambivalentno značenje habitusa Bourdieu opisuje sa setom dispozicija sa kojima pojedinac operiše i prevodi određeni kulturni i simbolički kapital u postojećim koordinatama ideologije ili klase (Bourdieu, 2002: 90).

Danas se Bourdieujeva shema hijerarhije kulturnog legitimiteta (Bourdieu, 1965: 177) u eri novih distribucionih kanala (nove komunikacijske tehnologije) više ne može smatrati merodavnim prikazom podjednakih društvenih i kulturnih autoriteta. Sfera legitimizovanog (fotografija, džez, šanson), shematski prikazana između sfere legitimiteta pod autoritetom univerziteta (muzika, slikarstvo, kiparstvo, literatura, pozorište) i sfere arbitarnosti (kuvarska umetnost, kozmetika, moda...) pod autoritetom marketinga, dizajnera i modne industrije zanemaruje karakteristike savremenog kognitivnog kapitalizma. George Dafermas (2005) današnje stanje označio je kao „informativni kognitivni kapitalizam“, u kojem se klasični ekspanzionizam iscrpio i prešao oblike prvobitne akumulacije – mit nezaustavljivog ekonomskog rasta i spektakularnog materijalnog izobilja sve više odstupa mesto nematerijalnim vrednostima (Pivec, 2010: 41).

U radu sociologinje kulture Maje Breznik, *Kultura danajskih darov – Od mecenstva do avtorstva*, autorica navodi istorijske promene koje tezu o izobilju današnje kulturne produkcije stavlja u drugačiju perspektivu. Nakon što je u dugom istorijskom kapitalskom ciklusu u zapadnim ekonomijama prinos kapitala bio u padanju, političke i ekonomske elite, kako navodi Breznik (2009, 124), videle su nadu u ostalim društvenim sektorima:

„Iseljavanje glavnih industrija u Aziju i Južnu Ameriku prisililo je zapadne države da se preusmere ka nečemu šta nazivaju intelektualna intenzivna ekonomija koja uključuje usluge, informacijske industrije, kulturne industrije i slično. /.../ Čini se da su cene intelektualnih produkata navrh svega veštački naduvane: upravo kultura sa monopolima i rentama koje kulturnim industrijama omogućava pravna zaštita, zaslužna je za rekordni porast cena vrednosti intenzivnog ('intelektualnog') rada.“

Pojam vrednosti u obliku profita, rente i monopola proučava posebna disciplina unutar ekonomije koja se bavi upravo relacijama između tržišne ekonomije i državnog regulisanja kulturnog sektora.

Ekonomika kulture

U skladu sa osvajanjem terena kreativnih industrija, ekonomska disciplina krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih razvila je granu ekonomike kulture koja se bavi pitanjem vrednosti potražnje i ponude u umetnosti i kulturi (Frey, 2001: 26). Ekonomist Bruno Frey razlikuje sociologiju koja se većinom bavi potražnjom (faktor obrazovanosti, prihoda ipd.) i uobičajeno zanemaruje faktore troškova od ekonomskog pristupa. Ekonomiku kulture zanimaju obe strane, prvenstveno interakcije između potraživanja i ponude svih vrsta umetnosti (Frey: 26). Počeci ekonomike kulture datiraju u 1968. kada je ekonomist William J. Baumol izdao rad „Performativna umetnost – Ekonomska dilema“. Za najrazvijenija područja proučavanja ekonomike kulture danas se smatraju univerziteti u SAD-u, Australiji, Japanu i zemljama Zapadne Evrope.

Ekonomiku kulture prvenstveno zanimaju potraživanje, prihodi i potrošačke navike, prema njihovim individualnim ponašanjima ekonometrički izračuni pokazuju afinitet do određenog tipa umetnosti i stvaranju novih vrednosti. Ekonometrija u umetnosti ne može da obuhvati individualno ekonomsko ponašanje potrošača ili korisnika, prema Kathryn Graddy koja se bavi finansijskim aspektom aukcija, finansijske krize obično su dobar indikator rasta tržišta umetnina kada je novac jeftin pa se ulaže u proverene radove umetnika, primerice radove impresionističkih umetnika koji drže cenu na dugi rok.³ Umetnici performer tu su vezani na jedinstvenost i neponovljivost svog rada, u tom slučaju gledano sa ekonomske perspektive visoka vrednost rada Marine Abramović više je iznimka nego pravilo.

Na uobičajeno pitanje u ekonomiki kulture: „Da li su umetnici siromašni?“, Bruno Frey eruditski odgovara sa popisom prihoda najvećih umetnika: od Shakespeara, Goethea, Schillera, Manna, Picassa, sve do Chagalla, koji upućuju na suprotno. Prema njemu ne treba generalizovati pitanje visokih prihoda pojedinih umetnika jer to ne upućuje na ekonomski položaj ostalih umetnika. Ekonomski gledano, zanimanje umetnika u principu je riskantno. Možda nisu svi umetnici siromašni, ali na postavljeno pitanje ne možemo odgovoriti afirmativno – nije ni na ekonomistima da se srozavaju na moralna vrednovanja podele prihoda, zanima ih jedino da li su plaćani prihodi viši ili niži za obezbeđen umetnički nastup (Frey, 1989: 142). Cena, kako navodi Frey (1989: 156), umetničkog rada formira se u skladu sa zahtevima na tržištu, brojem umetnika i njihovoj ulozi pregovarača:

³ Kathryn Graddy o umetničkim aukcijama na konferenciji „International symposium on cultural economics in Central and Eastern Europe“, Ljubljana – *Economics of the visual arts / Ekonomika likovne umetnosti* (17–18. 09. 2010, EF Ljubljana)

„Prihodi umetnika jako zavise od pokreta na tržištu, ali na tržne rezultate moguće je uticati na brojne načine. Pored toga, prihode stvorene umetničkim stvaralaštvom može se uvećati neposrednom podrškom države.“

Čini se da ekonomski kulture i umetnosti često kapitalizam smatraju kao prirodno stanje društva, u tom pogledu tamo gde je tržište umetnina nerazvijeno ili praktički ne postoji (npr. Slovenija) aplikativni model ekonometrije susreće se sa poprilično rigidnim strukturama javne kulturne politike u kojem zjapi ogromna podjela između javnih službenika i slobodnih, nevladinih radnika u kulturi i umetnosti. Tržišne sposobnosti tako zamenjuju oblici neformalnih kvalifikacija, „meritokratske“ vrednosti i slično.

Specifičan položaj radnika u kulturi i umetnosti na području postsocijalističkih zemalja nije samo nasleđen, umetnici, novinari, kulturni administratori i slični, imali su društveno-politički status; retki među njima imali su status „slobodnjaka“, a nova tehnička dostignuća smatrala su se kao društveno vlasništvo proizvodnih sredstava. Na to podseća pravnik Stojan Pretnar⁴ u tekstu o znanstveno-tehničkoj revoluciji u kojem napominje da zakoni o zaštiti intelektualnog vlasništva umesto socijalizacije intelektualnog rada uvode tržišnu ekonomiju: u kapitalističkim zemljama tehnologija je u rukama privatnog vlasništva a ne države (Pretnar, 1984: 164).

Na pitanje „Zašto su umetnici siromašni?“ u svome radu odgovara sociolog, ekonomist i umetnik Hans Abbing (*Why Are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*, 2002). Očiglednu kontradikciju u vezi položaja umetnika (vrednost umetnosti je visoka i zato su prihodi umetnika niski) preokreće u novu sintagmu: prihodi umetnika su niski jer je simbolična cena umetnosti visoka. Njegova istraživanja svih specifičnosti umetničke profesije – većinom obavljena u Holandiji – pokazuju da su prihodi vizuelnih umetnika najniži. Većina umetnika, kako pokazuje Abbing, može da preživi samo ako usporedno obavlja i drugi, donosniji posao („second job“) ili pak sa finansijskom podrškom sa strane neformalne mreže (porodice, partnera itd.). U tom smislu, umetnici prema Abbingu društvena su zajednica koja si može „priuštiti siromaštvo“. Abbingova prognoza za budućnost okreće se ka novom ciklusu vrednosti: zbog deregulacije pristupa ka umjetničkom zanimanju za deset do dvadeset godina simbolička vrednost umetnosti mogla bi pasti, a prihodi umetnika mogli bi porasti na razinu ostalih profesija.

Čini se da je pad simboličke vrednosti umetničke produkcije neizbežna posledica razvitka

⁴ U razdoblju „tranzicijskog“ zaborava na Stojana Pretnara i njegovu marksističku intepretaciju pravnih odnosa podsetila je Maja Breznik (Okrugli sto: „Knjiga in digitalizacija – Prihodnost intelektualne lastnine“, Peter Klepec Kršić i Paul Matthias, Klub Cankarjevega doma, Ljubljana, 4. 10. 2010), cf. Stojan Pretnar. Znanstveno-tehnična revolucija in dežele v razvoju. *Teorija in praksa*, god. 11, br. 1-2, str. 153-164; Stojan Pretnar. Inovacijska kriza Jugoslavije. *Teorija in praksa*, god. XXI, br. 3, str. 209-226.

novih mogućnosti i uslova napretka u tehnologiji i razvitku kognitivne produkcije. Pitanje estetske vrednosti pri tome nije neposredno povezano sa zaštitom intelektualnog vlasništva i autorskog prava – njezinu vrednost ne može se uspoređivati sa samim uslovima umetničkog stvaranja. Materijalni uslovi kulturne i umetničke produkcije ukazuju na promene koje u našem primeru nisu samo terminološke.

Od radnika do preduzetnika

U vezi sa pitanjem radnika u kulturi ne proizlazimo iz parcijalnog odnosno cehovskog stajališta prema uslovima rada u kulturi i umetnosti. Refleksiju položaja prekarnih radnika želimo potražiti u društvenim i ekonomskim pitanjima za koje bi u ovo doba tranzicije uslovno mogli reći da su novi. Ono što bi mogli definisati kao novo jest trend porasta nesigurnih oblika zapošljavanja u svim sektorima, naročito u kulturi, polju umetnosti, medijskoj industriji, nauci ili ukratko, modernim vokabularom rečeno, kreativnoj industriji. Šta dakle u postfordizmu znači biti radnik „preduzetnik“?

Materijalni položaj u kulturnom sektoru u zemljama „tranzicije“ sve se više suočava sa izazovima neoliberalne ekonomije i ovaj doprinos smatra se više kao prezentacija trenda u zapošljavanju koji iz negdašnjeg atipičnog, privremenog oblika prelazi u tipične, standardizovane nesigurne oblike zapošljavanja. Od radnika u kulturnoj industriji sve se više očekuje da funkcioniše kao poduzetnik. Samim time uspeh poduzetnika sve više zavisi od njegovih ličnih osobina (nastup, retorika, snalažljivost...), a sve manje od nekih formalnih podređenja (steknuto obrazovanje, politično opredelenje i sl.). Poznati diktum neoliberalizma, „od pojedinca zavisi kako će preživeti na tržištu rada“, u funkciji je individualizacije radnog procesa koji u radne odnose unosi korporativnu logiku konkurencije ekonomskih subjekata. Štaviše, u skladu sa postepenim rušenjem javnog angažmana države kao većinskog poslodavca u skladu sa neoliberalnom logikom promenio se i sam termin kod najosetljivije grupe zaposlenih u kulturi. Analiza društva Asociacija (Miklavčič, et al.) navodi istorijat statusa radnika: status *samostalnog radnika u kulturi* (Zakon o samostalnim kulturnim radnicima, 1982) preimenovao prvo u *samostalnog stvaraoca u kulturi* (1994) i najzad u *samozaposlenog u kulturi* (Zakon o uresničevanju javnoga interesa v kulturi, 2004). Proces poduzetništva nije samo terminološka promena, samozaposleni u kulturi od zaposlenih u kulturi razlikuju se ne samo po tome što moraju da zarađuju profit u većinom neprofitnom sektoru nego im zakonom opredeljen status onemogućava steći prava iz rada – samozaposleni *de facto* postaje pravni subjekt pod jurisdikcijom civilnog prava bez radnih prava čije jamstvo nudi Zakon o radnim odnosima (Zakon o delovnih razmerjih).

Ukoliko nas iskustva iz prakse ne varaju, za tren zanemarimo sistemsko nepoštivanje radnih prava. Sistem civilnog prava apstrahira odnose u procesu rada kognitarijata. Očigledni pravni paradoks postfordističke ekonomije Močnik (2010: 192) navezuje na određenu istorijsku funkciju prava:

„Međutim, kad je pravo u principu univerzalno i njegova pravila važe bez obzira na konkretnu situaciju, u kojoj su bila uzakonjena (građanska prava, uzakonjena u revolucionarnoj situaciji važe i kad nema revolucije), ta prava iz rada važe samo za određene situacije, samo u situacijama *realnog podređenja rada kapitalu* – u situacijama klasičnog industrijskog kapitalizma.“

U eri kognitivnog kapitalizma pravo reguliše produkcijske odnose eksploatacije tako da od njih apstrahira. Civilni ugovori između kognitivnih radnika i poslodavaca lišeni su dimenzije kontrole: ugovori se sklapaju sa onima koji kontrolišu društvene uslove produkcijskog procesa (Močnik: 192).

Iz perspektive talijanskog teoretika postfordizma Paola Virna, u radu *Gramatika mnoštva*, radnik u kulturi služi kao prototip ostalim zanatima iz oblasti ekonomskog pa i neekonomskog sektora. Virno se pita kakvu ulogu je odigrala kulturna industrija kod prevazilaženja fordizma i taylorizma. Prema njemu kulturna je industrija pripremila paradigmu postfordističke proizvodnje u celini. U kulturnoj industriji, čak onoj arhaičkoj o kojoj su pisali Benjamin i Adorno, Virno pronalazi anticipaciju proizvodnje koja je u postfordizmu postala opšti kanon (Virno, 2003: 43). Tako Virno pominje situaciju u drugoj polovini 70. godina u Italiji kad su mladi radnici tražili *part-time* zaposlenje i za kratak period sa mobilnijim tipom zapošljavanja uspeali da dejstvuju u političkom smislu. Taj eksodus u samoodlučivanje te njihov zahtev, prema Virnu, na kraju krajeva ojačava poziciju kapitala i redefiniira odnose eksploatacije i izvan fordistički organizovanog radnog vremena.

Ekonomski uslovi rada u postfordizmu ukazuju na trend prekarizacije kod zapošljavanja, međutim sindikalna organizovanost i klasna savest nimalo ne odražava stanja koja bi se mogla uporediti sa fordističkim radnicima. Za prikaz raskoraka između društvenih predstava o fordističkom i postfordističkom tipu radnika ilustrativan je poznat primer radnice iz tekstilne radione iz propale fabrike i honorarne novinarka: sa radnicom sa oko 300 EUR neto plate ispred propale hale tekstilne fabrike intervju radi mlada diplomirana novinarka, koja sa dotičnim prilogom ostvaruje 20 EUR neto prihoda.

Klasne promene u kasnom kapitalističkom društvu sa sve bržom fleksibilizacijom radnih uslova sa sobom nose drugačiju definiciju proizvodnje, profita, rada, kapitala i kreativnosti. To

se događa u prelazu iz fordističkog tipa proizvodnje u postfordistički tip. Zaposleni u kulturi, naročito samozaposleni u kulturi, predstavljaju tip radnika kojeg i sami često nazivaju „freelancer“. Uz slobodnije biranje radnog vremena i veće individualne slobode, radnik u kulturi i umetnosti predstavlja prototip kognitivnog radnika u postfordizmu koji je *free* i slobodan samo u tome da si sam veže okove.

O definiciji kreativne industrije

U kreativnim industrijama profit se pronalazi u nematerijalnom radu; Hartley (2005: 11) objašnjava nastanak koncepta kreativnih industrija u kontekstualnom i praktičnom spajanju kreativnih umetnosti sa kulturnim industrijama:

„Koncept 'kreativnih industrija' je sam po sebi proizvod ne industrije već istorije, i neposredne, one dalje. Ako posmatramo duži istorijski period, koncept kreativnih industrija evoluirao je iz prethodnih konceptualizacija 'kreativnih umetnosti' i 'kulturnih industrija' koje potiču još iz 18. veka, te je samim tim obuhvatio neke dugoročne promene u shvatanju pojma 'potrošač' i 'građanin'.“

Ta istorijska promena prema Hartleyu dovodi do izmene značenja *kreativne* umetnosti i kulturne *industrije*: dovodi umetnost ili kulturu u neposredan kontakt sa industrijama velikih razmena kao što su zabavni mediji ili tržište (Hartley, 2005: 13). Kultura je ugrožena, kako navodi Bourdieu (2002: 229), zbog logike profita u zemljama gdje su ekonomske i društvene prilike akumulirale priličan kapital u kulturi, postoje samo pojedinačni autonomni mikrokozmosi u kojima se ostvaruju minimalne vrednosti.

Definisanje šta znači kreativna klasa i ko su njeni predstavnici ukazuje na problematiku koja prevazilazi puka neslaganja o sferi kulture i umetnosti kao bezinteresnoj ili autonomnoj društvenoj sferi. Najpoznatiji novodobni guru tzv. kreativne klase je Richard Florida. U svom popularnom štivu „*Uspon kreativne klase*“ (2005: 35) u kategorijama kao što su buržoazija, proletarijat, kapitalisti i radnici ne vidi više „analitičke koristi“. Smatra da većina pripadnika kreativne klase nisu vlasnici i ne kontrolišu značajno vlasništvo. Njihovo vlasništvo, kako upućuje Florida, proizlazi iz njihovih kreativnih sposobnosti koje su „nedodirljive“ i nalaze se u njihovim glavama. Florida je društvo podelio na radničku klasu, klasu službenika i poljoprivredu. Kreativnu klasu sastavljaju kreativni profesionalci i super kreativna jezgra.

Najkreativnija klasa su zanimanja sa područja arhitekture pa sve do područja umetnosti, zabave, sporta i medija. Definicija klase oslanja se na način kako se ljudi sami organizuju u društvene grupe, zajednički identiteti se u principu prema Floridi temelje na svojoj ekonomskoj funkciji (Florida, 2005: 91).

Za razliku od negdašnjih *blue* i *white collar* radnika, kreativci se smatraju za nekonvencionalne predstavnike današnje ere. Kreativnu sredinu za uspon i emancipaciju kreativne klase Florida prepoznaje u 3T parametrima: tehnologija, talenat i tolerancija. Poslednji parametar utemeljio je na svojim afirmativnim predrasudama prema politici identiteta.

To što u novoj eri kreativnosti Florida naziva „novim ugovorom o zapošljavanju“ odnosi se na nove potrebe i želje kreativnih pojedinaca. Novi ugovor prema Floridi odražava fleksibilnost za kojom žude kreativci, jer to sami žele. To znači „da prodaju sigurnost za autonomiju i komfor, za slobodu da sele sa jednog posla na drugi“ (Florida, 2005: 157). Florida socioekonomske odnose maskira u životne stilove i lične preferencije, a emancipaciju kulturne industrije vidi u kreativnom radu za kog se pretpostavlja da ne živi od rente nego isključivo od kreativnih talenata, tehnološkog napretka i liberalne sredine. Zanemaruje činjenicu da su termini kao što je proletarijat aktuelni samo ako ih smestimo u nove oblike eksploatacije.

U literaturi pojavljuje se termin kognitarijat kao sinonim za proletarizaciju pripadnika nove srednje klase zaposlene u kulturnom, umetničkom, naučnom i ostalim sektorima. Ekspanziju tržišta i progresivnu kolonizaciju opšteg intelekta Carlo Vercellone u svome radu o kognitivnom kapitalizmu vidi u omogućavanju profita sa neekonomskim sredstvima – profit je pobeo u rentu (Vercellone, 2006). Sa tim nasljeđem predkapitalističke ere, profit se danas ostvaruje privatizacijom opšteg intelekta, ekvivalent Marxovom konceptu „opšteg razuma“, spomenutog u *Grundrisse*. Ne samo u rušenju javnog školstva, zdravstva i socijalne skrbi nego sa pravnim, odnosno neekonomskim sredstvima, privatizuje se opšte intelektualno vlasništvo.

Sledeći primer zaštite autorskih prava simptom je instrumentalizacije prava za čisto ekonomske ciljeve i na čemu baziraju kreativne industrije. Zbog navodno negativnog uticaja piratstva na broj zaposlenih u kreativnoj industriji najviše se protiv legalizacije piratstva zalažu branioci privilegija koji proizlaze iz neekonomskog i netržišnog, restriktivnog sistema zaštite intelektualnog vlasništva. Zadnje istraživanje takve vrste o perspektivama digitalne ekonomije objavili su u studiji „Building a Digital Economy“ (Tera Consultants, 2010). U studiji brinu se o značajnosti očuvanja radnih mesta u europskoj kreativnoj industriji. Istraživanje koje je naručila međunarodna trgovinska komora i inicijativa protiv piratstva i krivotvorenja (BASCAP) prognozira crni scenarij za kreativnu industriju. Zbog piratstva do 2015. godine

predviđa se gubitak od 1.200.000 radnih mesta i sa tim argumentima odbacuje se bilo kakvo legalizovanje piratske razmene kulturnih dobara. Jedan od predloga istraživanja je povećati ulogu agencija i institucija za zaštitu intelektualnog vlasništva na nacionalnim tržištima. Samim time se implicitno priznaje veća moć vanekonomske prisile na bazi nacionalnih država nego na razini Evropske unije. Represivni aparat tu je u rukama nacionalnih država dok je zakon kapitalističkog tržišta nadnacionalan.

Upravo na instituciji autorskog prava Maja Breznik pokazuje kako sfera kulture deluje kao destruktivno polje u društvu. Teza za koju se zalaže jest da interesi javnosti do dostupa autorskih radova kao što su knjige, filmovi, glazba i tako dalje, nisu suprotni interesu autora kao što nas u to isključivo uveravaju protivnici legalizacije piratstva. Kognitivni radnik danas u dobu digitalne tehnologije vrlo jednostavno stupa na tržište, dovoljan mu je laptop i internet. Ali većinu monopola nad socijalizacijom produkta kognitivnih radnika u vlasti je izdavača i diskografskih kuća kojima u krajnjoj liniji restriktivno autorsko pravo najviše i koristi. Zašto je dakle pojedinac u radnim odnosima prvo preduzetnik, autor, umetnik, kreativac, a ne radnik? Opštu tezu da sfera kulture na društvo utječe destruktivno možemo dopuniti ne samo sa paleomarksističkom kontratezom o eksploataciji agenata kapitala i agenata radne snage nego i sa argumentacijom da sfera kulture tek otvara polje za klasne borbe i samim time ne isključuje sebe kao autonomnu društvenu sferu.

Položaj zaposlenih u kulturi u Sloveniji

Prethodni status slobodnjaka u kulturi na prostorima bivše Jugoslavije bio je u socijalističkom sistemu više iznimka nego pravilo. Prelaz u tržišnu ekonomiju u ranom razdoblju u Sloveniji bio je u usporedbi sa postsocijalističkim i postkomunističkim zemljama atipičan: u devedesetima stabilizovao se sistem 'ne-tržišne' regulacije (Stanojević, 2008: 23). Regulacije u većoj su meri bazirali na stabilnosti, promene su se dešavale u duhu gradualizma. Nakon devedesetih promene u novom stoljeću pokazuju drugu stranu tranzicijske ekonomije.

Danas u Sloveniji prema istraživanjima Alda Milohnića sa Mirovnog instituta, u kulturi još uvek prevladavaju redovni oblici zapošljavanja ali se trend kreće u pravcu sve veće fleksibilizacije i prekarizacije radnih odnosa. Trend porasta delimično zaposlenih i samozaposlenih pokazuje na prilagođavanje na model *flexicurity* – dakle veća sigurnost i fleksibilizacija, mobilnost uz brzo otpuštanje radnika.

Prema podacima za Sloveniju na razini celokupnog broja zaposlenih, 15% radnika bilo je 2004. zaposleno na određeno radno vreme. To je te godine bilo iznad proseka EU koji je

iznosio 12%. Prema podacima Eurostata (Press Release, 2007) za 2005. godinu u članicama EU zaposlenih u kulturnom sektoru bilo je oko pet miliona. 2005. udio zaposlenih za određeno vreme narastao je na 27%, pri tome je prosek na razini članica EU te iste godine pao na 15%. Te godine najveći udio zaposlenih za određeni period bio u Španiji (30%) i u Sloveniji (27%). Najmanji udio bio je u Bugarskoj, Irskoj i Rumunjskoj (3%).

Podatke prikupljene u Eurostatu radi metodologije potrebno je razmatrati sa rezervom. U obuhvatu celokupnih profesija u kulturi njihova metodologija poprilično je liberalna. Za Sloveniju diapazon je širok: za godinu 2005. došli su naime do preko 22.000 zaposlenih u kulturi, međutim za 2002. godinu prema Statističkom uredu RS u kulturnom sektoru bilo je zaposlenih oko 10.500 radnika (Milohnić, 2005: 54).

Radi tog disproporca Milohnić zato za proučavanje statistike zaposlenih u kulturi uvodi razliku između *obrazovanja* i *profesije* iz metodoloških i konceptualnih razloga. Obrazovanje koje smo stekli kroz školovanje ne poklapa se nužno sa zanimanjem kojega obavljamo. Iz te diskrepancije između obrazovanja i zanimanja Milohnić želi obuhvatiti čitav niz oblika zapošljavanja, koje kao što znamo, u kulturi predstavljaju veliki problem za statistički izračun.

Ono šta je sigurno je da broj honorarnih radnika i broj samozaposlenih u kulturi i samostalnih novinara raste. Broj samozaposlenih u kulturi u maju 2010. iznosio je 2.391, broj samostalnih novinara iznosio je 360 (Ministarstvo za kulturu RS, maj 2010). U poređenju sa 2002. godinom broj samozaposlenih u kulturi porastao je za 11%. Pri tome nisu uključeni svi oni koji rade u tim oblastima preko studentskih uputnica, koji su specifično slovenačka okolnost, tako da je ukupan broj sigurno još veći. Na osnovu tih podataka mogli bi se reći, da je slovenačka kulturna politika u fleksibilizaciji zapošljavanja u kulturi bila ispred svog vremena. Trenutačna kulturna politika predviđa još više samozapošljavanja. Jedna od tih mera su subvencije za stimulaciju samozapošljavanja nezaposlenih, u svim oblastima pa i kulturi.

Nezaposleni dobivaju mogućnost sticanja finansijske subvencije na birou rada za zapošljavanje kao budući samozaposleni radnici u kulturi. Samo sticanje statusa vezano je za obavezu plaćanja socijalnih davanja i time se stimulacija samozapošljavanja pretvara u državnu subvenciju kao investiciju sa kratkim rokom trajanja: smanjivanje nominalne nezaposlenosti i stimulaciju za ulaz u nesigurne radne odnose.

Tu gestu pomoći iz državnog proračuna koji mnogi smatraju kao dobronameran doprinos, moramo u strukturnom smislu shvatiti kao administrativnu meru rešavanja problema na potpuno drugom kraju. Sergio Bologna (2010: 138), talijanski teoretičar operaizma i postfordizma, u prilogu „*Novi oblici rada i srednje klase u postfordističkom društvu*“ naziva preimenovanje „autonomnog radnika“ u „samostalnog preduzetnika“ apsurdno i besmisleno. Bologna navodi da je uvođenje i brzo širenje informatičkih tehnologija omogućilo nastanak

brojnih „novih profesija“, a pre svega neposredniji ulazak na tržište i sa time realizaciju autonomnog i poluautonomnog rada. Dovoljno je da se setimo raznih podizvođača koji o relativno niskom sopstvenom materijalnom trošku kao što je PC kompjuter obavljaju rad za različite poslodavce. Bologna te radnike za koje je karakterističan kognitivni, kreativni rad, naziva „autonomni radnici druge generacije“.

Kako drugačije shvatiti činjenicu da je radnik postao „preduzeće“ i samim time počeo da obavlja sve društvene funkcije koje preduzeće ima? Sergio Bologna (2010: 138) navodi: da bi dakle ugovor o zapošljavanju u postfordizmu postao radni odnos, radniku je potrebno reći „preduzeće“:

„Odnos između radnika i poslodavca u okviru je radničkog prava, koji još uvek važi u svim državama ali sve manje odgovara stvarnosti, uvek shvatanu kao odnos nejednakopravnosti. /.../ U postfordističkom načinu rada taj odnos shvatan je kao poslovni odnos [*rapporto commerciale*] između dva entiteta definisana kao 'poduzeća' i kao takva na razini odnosa moći jednaka.“

Za autonomne radnike druge generacije prema Bologni ne pripadaju prava iz oblasti rada jer se promenila sama priroda radnog odnosa. Radnik kao pojedinac brine za sve tri društvene uloge, koje je u fordizmu obavljalo preduzeće: kapital (sam ulaže kapital u svoju delatnost), menadžment (upravlja tehničkim, finansijskim i ljudskim izvorima) i radna snaga. Za reprodukciju te radne snage radnik-preduzetnik mora se postarati sam.

Spomenutu administrativnu meru slovenačkog biroa za zapošljavanje mogli bi u metaforičkom smislu shvatiti kao poziv na plovbu brodom koji tone. U tom smislu potrebno je ukinuti okolnosti u kojima nastaje prekarizacija i nestaju temeljne zaštite radnika i građana. Radnici koji žive od nestalnog rada, većinom to su visoko obrazovani pojedinci, u sociologiji rada smatraju se kao *the working poor* (Leskošek, et al.) i ruše sociološki uobičajene pretpostavke o korelaciji između prihoda, stepena obrazovanja i sloja. Tu grupu zaposlenih karakterizuje radno mesto bez prava koja proizlaze iz tog radnog odnosa. Monopolizacija i umetno stimulisani rentni odnosi stvaraju uslove za padanje cene rada. Nije samo simbolička vrednost umetnosti koja prema Abbingu gubi vrednost, nego je razvidan i pad njene realne vrednosti. O tome svedoče istraživanja Mirovnog instituta u kojem istraživači u intervjuima sa više autora i izvođača dolaze do zaključka da su se u razdoblju od dvadeset godina obzirom na kupnu moć realno smanjili iznosi honorara za pisce i prevodioce.⁵

⁵ cf. M. Breznik, S. Novljan, J. Jug, A. Milohnič. Knjižna kultura, Ljubljana: UMco, 2005.

Zaključak

Gledano iz savremene perspektive, slavna rečenica Josepha Beuysa *Svako je umetnik* („*Everyone is an artist*“) danas zvuči zloslutno. Originalno značenje o mogućoj demokratizaciji umetnosti gubi potencijalni emancipatorični naboj. Umetnik kao prototip postfordističkog radnika ukazuje na proletarizaciju autora intelektualnog vlasništva, otuđenog društvu. U ekonomiji gde pomoću interneta i tehnološke reprodukcije nema više retkih dobara u klasičnom smislu, simbolička vrednost umetnosti pada, realna vrednost produkcije međutim u rukama je neekonomskih prisila koja se određuju prema monopolnim prohtevima. Najviše tome doprinose rigorozni oblici instituta autorskoga prava koji u biti štete autorima samima. Samim padom simboličke vrednosti umetnosti, društveno prepoznate razlike između visoke i niske umetnosti i kulture ne predstavljaju analitičke koncepte sa kojima bi mogli opisati klasne promene u kognitivnom kapitalizmu. Same predodžbe o kulturnoj produkciji između ostalog promenile su tehnološke revolucije. Koncepti osnivani na hagiografskom značenju autorstva ne predstavljaju dovoljan domet za analizu sistemskih socioekonomskih uslova. Paradoksalno ni same vanekonomske mere ne odgovaraju ideji neoliberalnog *slobodnog tržišta* u potpunosti.

Pitanja za buduća istraživanja globalnih ekonomskih i političkih sistema postavljaju se sama po sebi: koliko dugo će Zapad držati monopol na *knowledge based* ekonomiji i u kojim se uslovima kao radna sila može emancipirati savremeni kognitarijat. Kognitivni radnici odvojeni su od stvaranja socijalnih uslova produkcijskog procesa. Po tome pitanju, Rastko Močnik (2010: 199) smatra da politički sastav kognitarijata paradoksalno zavisi od toga da li će svoje intelektualne sposobnosti sa razine *znanja*, gde služi interesu kapitala i njegovoj akumulaciji, uzdignuti na razinu *teorije*. Ta prema njemu znači prvi uslov za političku konstituciju i njen stalni, permanentni rezultat. Kako pokazuju alternativne *copyright* prakse (*Creative Commons, Copyleft* ...), za početak bile bi neophodne borbe za autorsko pravo koje odgovara interesu celokupnog društva, a ne isključivim borbama za autorske rente.

Prvobitno objavljeno u: Veselinović, Ana; Atanacković, Petar; Klarić, Željko (ur.) (2011): *Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, str. 208–223.

Literatura

- Abbing, Hans (2002) *Why Are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Breznik, Maja; Silva, Novljan; Janez, Jug; Aldo, Milohnič (2005) *Knjižna kultura*, Ljubljana: Umco.
- Breznik, Maja (2009) *Kultura današnjih darov: Od mecenstva do avtorstva*, Ljubljana: Založba Sophia.
- Breznik, Maja (2008) *Spreminjanje pogojev v samostojnih poklicih v znanosti in umetnosti*, u: Goran, Lukič; Rastko, Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*, Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loïc (2006) *Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij* (ur.), Taja Kramberger, Drago B. Rotar, Koper: Založba Annales.
- Bourdieu, Pierre (1999) *The Social Definition of Photography (1965)*, u: Jessica Evans; Stuart Hall (ur.), *Visual Culture: The Reader*, London: Thousand Oaks.
- Bianchini, Franco; Michael, Parkinson (1994) *Cultural policy and urban regeneration: the West European experience*, Manchester: Manchester University Press.
- Florida, Richard (2005) *Vzpon ustvarjalnega razreda.*, Velenje: IPAK.
- Frey, Bruno; Pommerehne, W. Werner (2001) *Muze na trgu. Odkrivanje ekonomike umetnosti*, Ljubljana: PAC - Pomurski akademski center; Ustanova za podjetništvo.
- Hartli, Džon (ur.) (2007) *Kreativne industrije*, Beograd: Clio.
- Kirn, Gal (ur.) (2010) *Postfordizem. Razprave o sodobne kapitalizmu*, Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Milohnič, Aldo (et al.) (2005) *Kultura d.o.o. Materialni pogoji kulturne produkcije*, Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pivec, Franci (2010) *Pirati pred vrati*, *Dialogi – Revija za kulturo in družbo*, god. 46, br. 5-6.: 41–53.
- Pretnar, Stojan (1974) *Znanstveno-tehnična revolucija in dežele v razvoju, Teorija in praksa*, god. 11, br. 1-2: 153–164.
- Stanojević, Miroslav (2008) *Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije: konkurenčno (samo)izčrpavanje dela*, u: Goran, Lukič; Rastko, Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira*

nove poglede, Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.

Virno, Paolo (2003) Slovnica množstva: k analizi sodobnega življenja, Ljubljana: Krtina.

Izvori na internetu:

Alenka Pirman: Evro inženiring (pregledano 30.08. 2010).

<http://www.evrokultura.org/komentar.php?st=8>.

»Building a Digital Economy: The Importance of Saving Jobs in the EU's Creative Industries«, March 2010. Tera Consultants. Dostupno na:

[http://www.iccwbo.org/uploadedFiles/BASCAP/Pages/Building%20a%20Digital%20Economy%20-%20TERA\(1\).pdf](http://www.iccwbo.org/uploadedFiles/BASCAP/Pages/Building%20a%20Digital%20Economy%20-%20TERA(1).pdf) (pregledano: 28. 6. 2010).

Denis Miklavčič, Irena Pivka, Aldo Milohnič, Vesna Bukovec: Ocena stroškov dela za samozaposlene v kulturi. Strokovna analiza, Društvo Asociacija, str. 5, 2010. <http://www.asociacija.si> (pregledano: 30. 9. 2010).

Ministrstvo za kulturo RS – Razvid samozaposlenih v kulturi, Razvid samostojnih novinarjev (maj 2010), <http://www.mk.gov.si>.

Press Release Eurostat, 29. oktobar 2007, podaci za 2005:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-29102007-AP/EN/3-29102007-AP-EN.PDF (pregledano 27. juni 2010).

Vercellone Carlo. The new articulation of wages, rent and profit in cognitive capitalism. Dostupno na: http://www.generation-online.org/c/fc_rent2.htm (pregledano: 30. 08. 2010).

Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu

Miloš Jadžić

Uvod: neoliberalizam svuda

„Za ogledni primjer uzeli smo gradski prostor kao paradigmatički slučaj neoliberalnih strategija i otpora istima. To nije jedini mogući način da se praksa neoliberalizma dovede u pitanje, no – nama se barem čini – to je vjerojatno najbrži put da se u cjelini sagledaju divergentne strategije neoliberalizma“ (Milat, 2008: 11)

Modernistički koncepti „grada blagostanja“ i „socijalističkog grada“, koji su provizijom socijalnih servisa decenijama pokušavali da ublaže odnosno prevaziđu napetosti na relaciji rad-kapital, dospeli su u krizu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog veka, sa počecima transformacije globalnog ekonomskog sistema iz fordizma u postfordizam. Ubrzo, dolazi do „neoliberalnog udara“ – retrogradne promene logike razvoja i porasta nejednakosti u načinu proizvodnje i raspodele, što je rezultiralo destrukcijom kako „socijalističkog projekta“ na Istoku, tako i dekonstrukcijom „socijalne države blagostanja“ na Zapadu. Pritisak tržišnih sila i konzervativne politike od tada neprekidno proizvodi globalne rizike, svakovrsne krize i sveopštu nesigurnost.

Neoliberalna urbana politika, vođena procesima privatizacije i deregulacije, bitno menja principe regulisanja urbane ekonomije, dovodeći do otvaranja ka privatnom sektoru i tržišnim principima poslovanja i u domenu javnih usluga.

„Urbana politika više ne teži tome da vodi ili regulira smjer ekonomskog razvoja, nego prije da se uklopi u tokove koje je tržište već stvorilo u potrazi za najvećim profitom, bilo neposredno, bilo u obliku poreznog prinosa“ (Smith, 2008: 77).

Nova urbana politika u takvom kontekstu postaje primarno fokusirana na stvaranje pogodnosti u cilju privlačenja kapitala; ona više nema za cilj prevazilaženje društvenih nejednakosti u prostoru jer su one neophodne za kapitalistički sistem i njegovo funkcionisanje.

Neoliberalni model zaista postaje globalan u poslednjoj deceniji prethodnog stoleća, nakon kolapsa režima „realno postojećeg socijalizma“. „Od tog se momenta neoliberalne

gospodarske mjere oslanjaju na već postojeći neujednačen nivo razvoja svjetskih regija i društava, te se time ionako već velika razlika u bogatstvu naroda samo još više produbljava. Faktička sloboda prometa roba i kapitala – za šta se zalažu zagovornici neoliberalizma – ne dovodi i do slobode kretanja ljudi. Dapače, deklarativna sloboda izbora za mnoge je ljude svedena na izrabljivački rad koji nije dostatan ni za zadovoljenje elementarnih potreba, čak niti u zemljama bogatog Sjevera (tzv. working-poor fenomen). Za elite pak nov način upravljanja ekonomijom donosi ekstraprofite (...)“ (Milat, 2008: 14)

Neoliberalizacija je na suštinski sličan način pogodila i zapadna društva razvijenog kapitalizma i zemlje bivšeg Istočnog bloka. Drugim rečima, „izostanak geografskih razlika unutar neoliberalnog svetonazora“ (Hackworth, 2008: 93), između ostalog, možda dovodi u pitanje i (daljnu) upotrebu pojma postsocijalističkog grada kao idealnog tipa.

U tzv. postsocijalističkim gradovima odavno su prisutni skoro svi aspekti neoliberalizacije (sveopšta privatizacija, nestanak ili rapidno ugrožavanje javnih prostora, insistiranje na partnerstvu privatnog i javnog sektora, upletenost u globalni sistem finansiranja putem zajmova i kredita, itd). S druge strane, procesi „transformacija ovih gradova pod složenim međudelovanjem sličnog institucionalnog i prostornog nasleđa, niskog stepena posvećenosti političkim, ekonomskim i institucionalnim reformama u oblasti urbane politike i primarnosti strategija usmerenih na privlačenje potrebnog nivoa stranih investicija (...)“ (Petrović, 2009: 255) su završeni ili se privode kraju ili nisu ni bili nešto što ih razlikuje od zapadnih gradova.

Postsocijalistička tranzicija je u tom smislu verovatno prevaziđen okvir analize bivših državno-socijalističkih gradova, a tzv. postsocijalistički grad se može shvatiti samo kao podvrsta neoliberalnog grada.

Mračna prošlost, svetla budućnost, večita tranzicija?

„Tranzicija, dakle, jeste privremena etiketa koju bi trebalo koristiti sve dok takvi sistemi bezbedno ne dosegnu neki poznati tip društva“.
(Pikvens, 2005: 357)

Jasno je da su istraživači društvene stvarnosti uvek imanentni temi koju istražuju, oni imaju svoju poziciju u društvu i upleteni su u društvene odnose, stoga: njihovo znanje nije neutralno, tj. „neutralno znanje“ ni ne postoji; pitanje je s koje pozicije razmišljamo i na čijoj smo strani. (Grad postkapitalizma, 2010: 42-43). To se jasno vidi na primeru istraživanja i kvalifikovanja državno-socijalističkih poredaka i procesa restauracije kapitalizma u našim regionima čiji smo svedoci decenijama unazad.

Ipak, moguće je uslovno se složiti oko nekih jasnih empirijskih činjenica, a ostaviti po strani njihova tumačenja i vrednovanja.

„U izvesnom smislu, o kraju socijalističke urbane politike može se govoriti kao i o konačnom kraju modernističkog projekta (...) a o postsocijalističkim urbanim okolnostima kao tipično postmodernim u pogledu diverzifikacije aktera“ (Petrović, 2009: 55)

Socijalistički grad je pre svega bio industrijski grad – grad kojim je dominirala masovna industrijska proizvodnja, organizovana od strane velikih državnih ili društvenih preduzeća. Karakterisalo ga je državno vlasništvo nad građevinskim zemljištem i znatnim delom stambenog fonda, kao i odbacivanje tržišnih mehanizama u nekim od strateških sfera. Značajan je bio razvoj socijalne infrastrukture; funkcionalizam i socijalni ciljevi su često imali prednost u odnosu na profitnu logiku ili estetske principe što je rezultiralo višim nivoom socijalne sigurnosti i nižim nivoom rezidencijalne segregacije, ali i manjim stepenom urbane diverzifikacije kao i pojavom podurbanizacije (visoke investicije u razvoj industrijske proizvodnje i niže investicije u infrastrukturu i potrošnju).

Koncept podurbanizovanosti razvijen je da bi ukazao na daleko niži nivo koordinacije urbanizacije i industrijalizacije socijalističkih gradova u odnosu na kapitalističke. Neki autori smatraju da je upravo ta nasleđena podurbanizovanost jedan od faktora koji je državno-socijalističke gradove onemogućavao da pređu u fazu postfordističke ekonomije, kao i da je nakon kolapsa sistema otežavao uklapanje u međunarodne mreže kompetitivne globalne ekonomije, odnosno da je bio jedan od razloga što je ta integracija uglavnom rezultirala njihovim poluperifernim položajem unutar svetskog kapitalističkog sistema.

Stambeno pitanje je u socijalizmu (doduše kao i u kapitalizmu – bar kada je u pitanju javno stanovanje) predstavljalo politički projekat. Nova kolektivna stambena naselja, u društvenom vlasništvu, vremenom postaju pretežno rezervisana za relativno privilegovane socijalne grupe tako da pravo na stan postaje jedno od spornih društvenih pitanja. Stabilni porast urbanog stanovništva je mahom poticao od imigranata sa sela koji nisu mogli tako lako da se nasele u gradu, ali im je kao kompenzacija tolerisano individualno stanovanje u privatnom vlasništvu, pretežno na obodnim područjima gradskih aglomeracija.

Rezultati brojnih istraživanja još su odavno uočili da su nejednakostima u stambenoj sferi doprinosili i državna i tržišna alokacija resursa. „Grupe sa višim primanjima, višom stručnom spremom, većom imovinom i višim nivoom potrošnje raspolažu i boljim stanovima“ (Mandić, 1990: 88) Ipak, neka istraživanja u zemljama državnog socijalizma su još i u vreme urušavanja tih režima naglašavala da prepuštanje tržišnoj regulaciji ipak dovodi do većih nejednakosti. Nažalost, u godinama koje su sledile, i većina je stanovnika imala prilike da se u to uveri uprkos nepromišljenoj i kratkovidoj euforiji koja je pratila procese privatizacije društvenog stambenog fonda.

Transformacija državnog socijalističkog poretka ka onom u kojem svaki aspekt života karakteriše otvorena i surova tržišna utakmica (a koji se i dalje u javnom govoru retko naziva pravim imenom: kapitalizam) obeležena je, logično, dominacijom privatnog interesa nad javnim i novom organizacijom proizvodnje života u gradu koja je sada jasnije usmerena u interesu vladajućih slojeva. S tim u vezi, prve godine postsocijalističke transformacije donele su zanemarivanje urbanog planiranja, čak i odbacivanje dugoročnog definisanja razvoja grada, a sve u cilju obezbeđivanja dodatnih izvora preživljavanja novouspostavljenih režima. Neminovne posledice bile su očigledne: smanjenje kvaliteta i obima provizije javnog sektora i javnih prostora i porast socio-prostornih nejednakosti. Generalno, socijalna dimenzija urbane politike se tokom famoznog tranzicionog perioda zapostavlja – pravo na rad, pravo na stan i još mnoga prava koja bi se mogla podvesti pod pojam „prava na grad“ deklarativno su prisutna, ali se brutalno zanemaruju, a problemi na koje se ta prava odnose bivaju prigušeni terorom reakcionarnih „etničkih prava“ ili apstraktnog „ljudsko-pravaškog“ diskursa.

Baš kao i na Zapadu gde je privatizacija u stambenoj sferi rezultirala redistribucijom imovine u prilog višim slojevima društva, kao i drastičnim pogoršanjem stambenih uslova marginalizovanog dela stanovništva (Mandić, 1990: 85-86), tako je i privatizacija društvenih/državnih stanova u zemljama nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma“, dugoročno gledano, doprinela produbljivanju klasnih razlika koje su u novom sistemu „legalizovane“. Mada je privatizacija u stanovanju trebalo da simbolizuje početnu uspešnost ekonomske transformacije, omogućavajući da svi njeni učesnici (i država i svi građani) navodno sebe percipiraju kao dobitnike tog procesa, ubrzo se, međutim, problem uništavanja društvenog stambenog fonda počinje materijalizovati u sve ozbiljnijem obliku, pre svega kroz nedostatak dostupnih stanova. Deo paradoksa leži u tome što prostora za stanovanje ili bar prostora koji bi u to mogao da se lako pretvori verovatno ima dovoljno, ali nedostaju mehanizmi pravedne distribucije usled ideoloških rešenja koja ne nameću nikakva ograničenja za gomilanje nekretnina u privatnim rukama niti ikakvu ozbiljnu društvenu zaštitu onih koji stradaju kao žrtve tretiranja stana kao konkurentnog ekonomskog resursa umesto kao elementarnog ljudskog prava („imati krov nad glavom“). U toj situaciji ne treba da čudi drastičan porast broja beskućnika. Nove mere stambene politike su u narednim godinama usmeravane prevashodno na obezbeđivanje stambenih kredita za pripadnike imućnijih slojeva, dok su javni stanovi građeni veoma sporo, u ograničenom obimu i to uglavnom na perifernim lokacijama.

Jedna od centralnih dimenzija transformacije postsocijalističkih gradova jeste nastanak i ekspanzija tržišta nekretnina – tržišta koje na tako očigledan način krši osnovna ljudska prava. Osim problema tehničke prirode (administrativne procedure, registri nekretnina, česte promene zakonskih regulativa i tsl.) postsocijalistički gradovi suočili su se sa kontroverznim pitanjem denacionalizacije konfiskovane predratne imovine. Odgovor se činio lakim:

restitucija! Ona je uglavnom i sprovedena, ponegde uz izvesne muke u vezi sa pogodnim modalitetima. Ipak, rešavanje tih imovinsko-pravnih pitanja zavređuje mnogo više pažnje od čisto tehničke: shvatanja (ne)pravednosti (de)nacionalizacije, tj. tvrdnje o nužnosti restitucije predstavljaju jedan od mitova na čijoj dekonstrukciji treba / je trebalo da radi savremena levičarska teorija i politika u postsocijalističkim gradovima. Naime, pitanje: kako tretirati „otimačinu otetog“? može da posluži kao dobra ilustracija ograničenja koje uspostavlja trenutno dominantna ekonomska logika ovaploćena u odgovarajućim zakonskim rešenjima koja onemogućavaju alternativne urbane prakse i političke akcije.

Dok je socijalistički grad viškove vrednosti ulagao u kolektivne stambene komplekse i razvoj industrije, danas se u gradu investira u individualno stanovanje i poslovne i šoping centre. Tržišna logika tako stvara na gradskoj teritoriji šizofreni miks suprotstavljenih novih luksuznih objekata i starih stambenih i industrijskih struktura.

Gradnja novih poslovnih objekata ili pretvaranje starog stambenog u poslovni prostor često imaju za posledicu izmeštanje stanovništva, podupirući tvrdnje nekih autora da se proces premeštanja i akumulacija putem razvlašćivanja kriju u srži procesa urbanizacije u kapitalizmu. (Harvey). Tako su u Beogradu samo u poslednje dve godine zabeležena tri upečatljiva rušenja romskih naselja: „čišćenja“ zemljišta ispod mosta Gazela i kraj sportsko-rekreativnog centra „25. maj“, kao i brutalni događaji vezani za izgradnju luksuznog stambeno-poslovnog kompleksa Belvil koji su postavili scenario za sva buduća slična zbivanja.¹ Osim što su ovi programi raseljavanja Roma ponovo otvorili pitanja inkluzije diskriminiranih manjina, kao i otvoreno pokazali relativnu nesolidarnost lokalnog većinskog življa,² oni su bitni i jer su pokrenuli, barem u nekim aktivističkim krugovima u Srbiji, načelna pitanja legitimnosti takvih intervencija koje se vrše u interesu krupnog kapitala.

Vremenom, neki razvojni projekti neoliberalnih postsocijalističkih gradova počinju da se realizuju kroz tzv. *javno-privatna partnerstva*. Novo gradsko preduzetništvo diljem sveta karakteriše upravo insistiranje na partnerstvu javnog i privatnog sektora pri čemu, najčešće, ovaj prvi preuzima rizik a drugi u najvećoj meri ubira korist. Rezultat je „investiranje i

¹ Poslednji u nizu događaja (oktobar 2010.) – intervencija u Vojvođanskoj ulici – direktan je nastavak jedne od tri gorepomenute epizode i pokazuje da je pristup rešavanju problema „nelegalnih“ (klasična kvalifikacija buržoaskog prava) i „nehigijenskih“ (ovaj epitet, osim što je nabijen rasističkim prizvukom, potpuno je besmislen i u faktičkom smislu) naselja verovatno definitivno utvrđen od strane gradskih vlasti, i što je još gore, prećutno prihvaćen unutar većinske javnosti koja je uglavnom stabilno indiferentna po pitanju ovih incidenata.

² Naime, prvo planirano susedstvo u koje je trebalo da Romi budu preseljeni – novobeogradski blokovi (kolektivna stambena naselja iz socijalističke ere, sasvim solidnog kvaliteta) – nije ih dočekalo sa gostoprimstvom: formalni razlozi koji su navođeni (kontejneri /sic!/ u koje bi Romi bili smešteni oborili bi cene beločkih stanova u susednim soliterima) mogu se na neki način upisati u zapadnu tradiciju NIMBY pokreta sa srednjoklasnim zahtevima očuvanja postojećeg nivoa životnog standarda (NIMBY – not in my backyard), mada su bile prisutne i određene naznake rasistički motivisanog odbijanja. Ono što je možda još zanimljivije, jeste činjenica da i na drugoj predviđenoj lokaciji Romi nisu bili prihvaćeni: reč je o daleko skromnijem naselju (Ovča) čiji su žitelji delom takođe pripadnici manjinskih etničkih grupa (rumunski starosedeooci).

privredni razvoj koji špekuliše izgradnjom mesta, umesto da poboljša životne uslove na određenoj teritoriji“ (Harvi, 2005: 211). Na ovu vrstu urbanih partnerstava se u gradovima bivšeg Istočnog bloka gleda sa nekritičkim odobravanjem i to je takođe jedan od mitova koje levičarske urbane studije treba da dovedu u pitanje: mit o neupitnoj uzajamnoj koristi na relaciji javni-privatni sektor (naročito ako se radi o projektima koji su tobože i od javnog interesa). Ovde bi bilo zanimljivo uputiti na Mitrašinićev koncept PROPASt – *privately-owned publicly-accessible space (typically organized around a specific theme)* koji se odnosi na „partnersku“ privatizaciju javnih prostora (PROPASt – saradnja privatnog i javnog sektora skoro neminovno vodi u propast).³ S tim u vezi, valjalo bi uputiti izazov dominantnom mišljenju „stručne“ a i šire javnosti: da li je problem regionalnog urbanog razvoja – naročito kada se kao neminovnost prihvata upliv privatnog kapitala – u najvećoj meri u netransparentnosti razvojnih procesa, „prljavom novcu“ (kao da postoji nekakav magični „čist kapital“), mitu i korupciji, nedostatku ili nedovoljnom kvalitetu javne rasprave? Pre će biti da se radi o načelnom problemu saradnje javnog i privatnog sektora, pogrešnom pokušaju mirenja interesa kapitala i narodnog interesa. Da li je bitno ko je konkretni privatni investitor ili je problem u tome što je uopšte u igri privatni preduzetnik sa svojim ličnim interesima, koji se u strukturnom smislu nikada ne mogu poklopiti sa interesima najšire društvene zajednice? Ne radi se tu samo o nepoštovanju propisa i zakonskih procedura nego o samom karakteru fundamentalnih zakona i logici na koju oni primoravaju! Prosto, sve mogućnosti promena zakonskih regulativa zarobljene su generalnim ekonomsko-pravnim okvirom, koji, kao i uvek i svugde, predstavlja volju vladajuće klase i gotovo ništa osim toga.

Slično bi se mogao oceniti i pokušaj implementacije koncepta *društveno odgovornog poslovanja* čije priznavanje i promovisanje navodno doprinosi kvalitetnijem funkcionisanju društva, tj. smanjenju socijalne isključenosti i diskriminacije, povećanju socijalne pravde, zaštiti zaposlenih i potrošača, kao i odgovornom odnosu prema lokalnoj zajednici i životnoj sredini. Ako bi se čak dobronamerno moglo progledati kroz prste iskrenoj ali utopijskoj želji za socijalnim skladom unutar kapitalističkog društva koju gaje pojedini socijaldemokratski filantropi, teško da se može progutati lepo upakovana sintagma „održiva konkurencija“ kao osnov ekonomije – oksimoron koji se ne dovodi u pitanje u okviru koncepta socijalno odgovornog preduzetništva.

Uloga lokalnih vlasti postsocijalističkih gradova iscrpljuje se u stvaranju pogodnih uslova za investitore koji, osim u gorepomenutim građevinskim sadržajima, učestvuju i u izgradnji velikog broja šoping molova, auto salona, benzinskih pumpi, lanaca brze hrane i sličnih prostora potrošnje. U kontekstu opšte socio-ekonomske situacije u zemljama bivšeg državnog socijalizma, od kojih većina i posle dve decenije nije dostigla privredni nivo na kojem je bila u

³ Za sugestiju zahvaljujem Ivanu Kucini, docentu Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

posljednjim godinama bivšeg sistema (koji se, tih godina, raspadao pod uticajem ekonomske stagnacije) tragikomična je činjenica da lokalne vlasti predstavljaju otvaranje tih objekata kao indikator ultimativne socijalne i ekonomske modernizacije. Naravno, „širenje npr. šoping molova nije uslovilo nestanak neformalnih aktivnosti u trgovini“, što na neki način ukazuje na „nove podele urbanog društva u domenu potrošačkog ponašanja“ (Petrović, 2009: 236) (npr. siromašni delovi urbane populacije nemaju pristup luksuznim trgovačkim mestima u centru grada, a mnoge hipermarkete je teško koristiti bez automobilskeg prevoza).

Promene na tržištu nekretnina postepeno vode dualizaciji stambenog tržišta. Nasleđeni nivo socijalne heterogenosti susedstva može se smatrati samo ostatkom socijalističkog grada koji će verovatno vremenom nestati. Kolektivna stambena naselja građena u socijalističkoj eri predstavljaju veliki deo stambenog fonda u mnogim postsocijalističkim gradovima (čak 40-50%) (Petrović, 2009: 240). Visok nivo standardizacije gradnje i relativno mali stanovi osrednjeg kvaliteta čine da ovaj stambeni model doživljava egzodus ekonomski potentnijih slojeva koji se lagano okreću mogućnostima suburbanizacije zapadnog tipa ili gentrifikacijama centralnih gradskih područja. „Gentrifikacija se do 90-ih godina u gradovima širom svijeta, iako u različitim razmjerama, razvila u ključnu urbanu strategiju gradskih uprava u suradnji sa privatnim kapitalom (...) Barem u tom pogledu neoliberalizam na prijelomu stoljeća naznačuje liniju konvergencije između urbanih iskustava većih gradova u onome što se nekada nazivalo Prvim i Drugim svijetom“ (Smith, 2008: 76-77). „Gentrifikacija kao globalna urbana strategija savršen je izraz neoliberalnog urbanizma. Ona mobilizira individualne pretenzije na vlasništvo putem tržišta koje podmazuju državne donacije“ (Smith, 2008: 82).

Još jedna negativna pojava unutar postsocijalističkog grada: naselja koja dobijaju „lošu reputaciju“, u kojima vrednost stanova opada, a povećava se koncentracija socijalnih slojeva koji se mogu smatrati postsocijalističkom potklasom: trajno siromašni, izbeglice, nezaposleni, itd. To vodi postepenom formiranju džepova urbanog siromaštva pa i etničkih getoa: npr. u Bukureštu ima kvartova bez struje i vode jer građani mahom nemaju sredstava da plate ove usluge, stanovi su u tim naseljima jeftini jer niko ne želi da se tu naseli; ili: Budimpešta – određeni delovi centralnog gradskog područja i nekadašnja socijalistička nova stambena naselja izloženi su procesu slamizacije, a socijalni i etnički sastav (Romi) ukazuje na procese getoizacije.⁴ „Razlike između dobrostojećih i najgorih susedstava se u toj meri povećavaju da se mogu čitati i kroz razlike u očekivanom trajanju života, koje dostižu nivo od čak 6 godina, ukazujući na potpunu razgradnju mehanizama socijalne uključenosti siromašnih područja“ (Petrović, 2009: 241).

⁴ Podatak iz 2002; možemo samo zamisliti kakva je danas situacija u kontekstu jačanja i normalizacije (ekstremne) desnice, odnosno tolerisanja povremenog otvorenog terora paramilitarnih neofašističkih snaga, čak i u urbanim sredinama.

Favorizovanje individualne na račun kolektivne potrošnje uočava se i u segmentu transporta: „čak i u gradovima sa efikasnim javnim transportom (sistem metroa) dolazi do pada njegove upotrebe za čitavih 30% npr. u Pragu i Budimpešti upotreba javnog transporta u ukupnim vidovima transporta građana opada sa preko 80-95% krajem 1980-ih i na ispod 50% 2000-ih“. Takođe, ova dva grada su uz Varšavu, Sofiju, Ljubljanu među prvih 10 u Evropi po broju automobila na 1000 ljudi. (Petrović, 2009: 243)

U prvoj deceniji restauracije kapitalizma najveća količina direktnih stranih investicija ulagana je u glavne i velike gradove (budući da su oni već posedovali resurse za poslovanje velikih kompanija), te tako oni postaju područja sa značajno višim stopama zaposlenosti i višim nivoom dohotka u odnosu na nacionalne proseke. Regionalni razvoj koji se uglavnom bazira na povezivanju velikih gradova, često je neravnomerniji u odnosu na socijalistički period. Uprkos značajnoj deindustrijalizaciji glavnih gradova postsocijalističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope i njihovog razvoja u pravcu tipično servisnih centara u evropskim razmerama, oni i dalje ostaju bez značajnih globalnih komandnih i koordinirajućih funkcija. (Uopšten je trend porasta udela zaposlenih u uslugama sa oko 40% na oko 70% u većim urbanim centrima).⁵ Socio-prostorna transformacija imala je najnepovoljnije efekte u gradovima koji su tokom socijalizma planirani kao monofunkcionalni industrijski centri. U slučaju izostanka interesa stranih investitora za specifične industrijske grane, redukovanje državnih fondova i nagomilani ekološki problemi uslovljavaju dugotrajnu ekonomsku stagnaciju, niske dohotke i opadanje kvaliteta života, što ovim gradovima dodatno umanjuje razvojne šanse. S tim u vezi, zanimljiv je, tužan ali ilustrativan, primer gradova duž transsibirske železnice nastalih tokom socijalizma, koji danas nemaju minimum resursa potrebnih za održavanje osnovnih servisa iako su centri regiona koji proizvode veliki deo energije kojom se koristi globalna ekonomija (Petrović: 246-247). Neki drugi gradovi, koji su se na sreću razvijali na manje ekscentričnim lokacijama, odriču se svog socijalističkog iskustva i u potrazi za novom osnovom gradskog imidža⁶ ponekad igraju na kartu „povratka svojim starogradskim osnovama“, makar i izmišljajući ili modifikujući predsocijalističku tradiciju (predratni Beograd – prestonica „zlatne demokratije“, Sankt Petersburg – ruska kapija u Evropu) ili se prosto trude da u postmodernom maniru pronađu nekakvu „novu“ identitetsku nišu, makar i ponavljajući opšta mesta (Vilnius – baltički poslovni centar, Budimpešta – centralnoevropski tehnološki centar, Sofija – balkanska prestonica, Riga – udobno mesto za miran život, itd.)

⁵ To otvara pitanje klasno-slojnog (samo)razumevanja tih novih servisnih slojeva, kao i, s tim u vezi, mogućnosti sindikalnog organizovanja tog novog postmodernog urbanog proletarijata, i njegove generalne političke orijentacije.

⁶ Profilisanje identiteta grada je, uz npr. promociju novih načina upravljanja ili apstraktnu koncepciju „održivog razvoja“, jedna od tačaka prepoznavanja svake postfordističke neoliberalne metropole, bila ona postsocijalistička ili „obična zapadna“ postmoderna; naravno, iznad svega je ipak *konkurentnost* kao fundamentalni princip.

Kako god, razvojni planovi i strategije i dalje su podređeni zahtevima i interesima neoliberalnih političara i/ili investitora (neretko isti ljudi). Neoliberalna politička elita, lokalna kao i nacionalna, svoju neangažovanost za delanje u interesu najširih gradskih slojeva redovno opravdava oskudnim finansijskim resursima. Ovo je, naravno, besmislica – i to je još jedan od paradoksa i fundamentalnih mitova (hronični nedostatak finansijskih sredstava) koje treba demistifikovati i srušiti: novca ima, samo ga treba kreativno i pravedno redistribuirati! Ono što nam je svakako potrebno u vezi sa ovim pitanjem jeste linija potpunog ignorisanja interesa vlasnika kapitala.

Čiji su naši gradovi?

Krajem 80-ih godina su se i u zemljama državnog socijalizma počeli javljati novi društveni pokreti (prvenstveno ekološki) koje je režim na izdisaju uglavnom tolerisao jer ih je smatrao relativno bezopasnim. Nakon kraha poretka došlo je do delimične institucionalizacije tih inicijativa u smislu da neke ideje preuzimaju novostvorene partije, a delom započinje i proces profesionalizacije sektora u vidu pojave nevladinih organizacija. Dakle, scenario ne mnogo različit od onog viđenog na Zapadu, s tom razlikom što urbane inicijative na Istoku nisu imale gotovo nikakvu tradiciju za sobom na koju bi mogle biti ponosne i za kojom bi mogle žaliti. Profesionalne NVO i građanske inicijative, koje se bave problemima urbanog razvoja u zemljama bivšeg državnog socijalizma, relativno su novi akteri koji se pojavljuju u vreme kada su slični pokreti na Zapadu već uveliko doživeli reformističku transformaciju. Kako su tamo stvari tekle?

U posleratnom periodu, na Zapadu su glavni nosioci demokratskih impulsa u društvu bili urbani socijalni pokreti poput feminističkog, crnačkog, LGBT, kao i svih frakcija opozicionih radničkih i sindikalnih pokreta. Progresivni radikalizam vremenom splašnja u meri u kojoj sistem, tj. njegovi ideološki i aparati sile uspevaju da otupe oštricu ovih pokreta. Verovatno bi se prelomnim momentom mogla smatrati prokockana šansa 1968. godine, kao i generalna zbivanja na globalnom nivou s kraja 60-ih i početka 70-ih. Novi socijalni pokreti se tada počinju lagano depolitizovati i okretati sve bezopasnijim „komunalnim“ ili „partikularno-identitetskim“ temama, što će vrhunac dostići u 90-im godinama. Upravo tada dolazi do modifikacija koje su sa pojmovima „socijalnog i kulturnog kapitala“ izvršili pojedini teoretičari: naime, pojam je istrgnut iz izvornog konteksta, „očišćen i prodan“ globalnim ekonomskim institucijama poput Svetske banke ili OECD-a koje su ga radosno dočekale i pretvorile u jedan od lajtmotiva svojih „razvojnih“ projekata. Sa stanovišta interesa finansijske oligarhije, diskurs „društvenog kapitala“ je bio prilično zanimljiv i upotrebljiv: ideja po kojoj svaki pojedinac i svaka zajednica poseduje određene (ne)materijalne resurse,

čijom mobilizacijom mogu samostalno poboljšati svoj položaj u društvu. Usledila je ekspanzija nove terminologije – umesto kategorija: moć, dominacija, eksploatacija, počele su prevladavati: društvena uključenost/isključenost, makroekonomska stabilnost, društvena kohezija, itd. Ova terminologija ima tendenciju da naturalizuje socijalne promene koje utiču na gradove; a upravo su urbane sredine glavne lokacije razvoja tržišne konkurentnosti – one razvijaju prilagodljivu i „prijateljsku“ socijalnu politiku udruživanjem javnog i privatnog sektora. Kao primer ovakvih tendencija, Margit Mejer (Margit Mayer) navodi organizacije koje su se preusmerile isključivo na pružanje usluga: većina više ni ne postavlja zahteve vezane za prava siromašnih i deprivilegovanih ili preobražaj društvenih odnosa. Nasuprot tome, one klijentima pružaju podršku više u smislu „snalaženja u postojećem“ nego prevazilaženja loše situacije kroz neku vrstu „suštinskog napredovanja“. U najboljem slučaju, one ciljaju na „sporedne efekte“, odnosno kolateralnu štetu savremenog ekonomskog restrukturiranja (kao što su trajna – ali iskonstruisana – nezaposlenost, propadanje urbanih prostora, posledice samoubilačkog odnosa prema životnoj sredini u interesu profita globalne vladajuće klase, i t. sl.). Sve u svemu, ono što su nekada bili progresivni urbani socijalni pokreti na prelazu vekova postaju relativno institucionalizovane organizacije koje po inerciji, na uhodan i rutinski način, sarađuju kako sa svim instancama državne uprave, tako i sa svim ekspoziturama globalnih finansijskih ustanova. Stoga, urbane inicijative u postsocijalističkim gradovima su, na neki način, imale pogrešne uzore ili ih nisu ni imale, već su jednostavno pokretane kao filijale već razrađenih globalnih mreža. Ako su, donekle, i uspele izbeći opasnost od usvajanja koncepta socijalnog kapitala, za koji se u međuvremenu pokazalo da ne samo da „ima ograničenu moć u rešavanju strukturno uslovljenih problema, kao što je siromaštvo, odnosno da se mobilizacijom neekonomskih resursa teško mogu, na dugi rok, rešavati, ekonomski problemi“ (Veselinović, 2008: 3), nego da njegova dominacija gura u drugi plan realno opozicione pokrete sa radikalnim zahtevima, ipak su, uglavnom, poklekale pred iskušenjem „profesionalizacije“. To je rezultiralo uglavnom depolitizovanim građanskim inicijativama koje se ili ne shvataju ozbiljno od strane režima (jer su mahom nepovezane i bezopasne), ili se „potkupljuju“ i „ekspertizuju“, tj. otvoreno uvlače u sistem.

Ipak, paralelno sa izvesnim promenama u zemljama razvijenog kapitalizma, u kojima se opet u društvenoj areni počinju postavljati stara pitanja, javljaju se napokon i u postsocijalističkim regijama naznake urbanih socijalnih inicijativa koje pokazuju kapacitete da osim obavljanja poslova od kojih je država digla ruke, organizuju i izvesne defanzivne borbe, pa čak i da ponude neke nove platforme zasnovane na preispitivanjima do sada neupitnih postavki razvoja postsocijalističkih društava, a posebno gradova.

Izvesni pomoci (u smislu novih inicijativa ili većeg uključivanja u teorijske i aktivističke tokove razvijenijih država) primetni su poslednjih godina u skoro svim regionima proisteklim iz bivše SFRJ. Za ilustraciju se može izdvojiti nekoliko srbijanskih i hrvatskih primera.

Osim već pomenutog slučaja Belvil, direktno povezanog i sa održavanjem Univerzijade (povod za urbanističke intervencije sprovedene u diskursu urbane regeneracije), a što je sve bilo praćeno simboličnim protestnim akcijama koje su ipak pokušale da na skroman način eksplicitno potegnu pitanje „prava na grad“, u Srbiji su najveće mobilizacije lokalnog stanovništva i aktivista pratile borbe za odbranu kragujevačkog centralnog parka i jednog beogradskog parkića na opštini Zvezdara poznatijeg kao Peti parkić. Naime, pre pet godina je ta mala zelena površina postala poprište sukoba između stanara lokalnih zgrada i privatnog investitora koji je na sumnjiv način došao u posed zemljišta. Nastupila je dugogodišnja borba koja se kretala od legalne zakonske do legitimne fizičke. Ishod je na kraju bio pozitivan po građane, ali je efekat autonomne inicijative doveden u pitanje paternalističkim posredovanjem od strane novog gradonačelnika, koje je na kraju i odigralo verovatno najznačajniju ulogu. Ipak, borba je „otvorila mnoga pitanja na koja su prvenstveno članovi i članice Inicijative za očuvanje Petog parka nastojali/e da nađu odgovor kako bi kao grupa individua uspeli/e da ostvare kolektiv koji bi mogao da zadovolji potrebe pojedinačnih članova/ica, kao i njihovu borbu protiv privatnih, neoliberalnih, dnevno političkih interesa: da li je zajednička imovina moguća u neoliberalnom kapitalizmu? Ako je situacija 'ugroženosti' dovela do stvaranja kolektiva, da li kolektiv, stvoren u samoodbrani, može kanalisati pozitivne težnje ka boljem? Koje su moguće strategije i dometi kolektivne borbe? Iako legitimna, da li kolektivna borba treba da postane i legalna? Da li zakoni i sudski sistem postoje samo za legitimisanje, očuvanje i osnaživanje specifičnih finansijskih interesa? Da li samo krupni finansijski interes ima pravo odluke u budućem razvoju i preoblikovanju grada? Koja je najmanja jedinica lokalne samouprave, i da li je građani/ke mogu koristiti izvan uticaja političkih stranaka? (...) Takođe, želimo da otvorimo raspravu o tome ko ima pravo na grad i odlučivanje o gradu?“ (Belaćević Branko et al, u pripremi)

Slična pitanja su pokrenuta i u Zagrebu: primer borbe u Varšavskoj ulici koji je takođe trajao godinama, mobilisao je još širu populaciju i često bio u žiži pažnje javnosti. Pokret „Pravo na grad“ i Zelena Akcija predvodili su ovu kampanju usmerenu protiv žrtvovanja javnog prostora interesima privatnih investitora i političara (kako vladajućih, tako i navodno opozicionih) koji su uglavnom bili sa njima u sprezi. Od rezultata same inicijative bitnija je činjenica da je ova sprega raskrinkana i da su se toj koaliciji vlasnika kapitala i gradskih vlasti suprotstavili brojni građani i udruge. Ipak, uz svu saglasnost u vezi sa pitanjima upravljanja gradom i uključenosti/isključenosti stanovnika iz tih procesa, u čitavom projektu je bila prisutna latentna napetost između jednog dela aktera koji su bili samo protiv *prekomerne* komercijalne eksploatacije prostora i onih drugih koji su želeli da idu i korak dalje postavljajući načelnija pitanja shvatanja karaktera i namene javnog dobra.

Generalno, dešavanja vezana za nove urbane borbe daleko su artikulisanija u Hrvatskoj. Možda je za to još bolji primer od zagrebačkog, ono što se godinama unazad dešava u Puli.

Nekadašnji „vojni grad“ dobio je, dvodecenijskim povlačenjem oružanih kapaciteta sa gradskog područja, velike prazne prostore koji se uglavnom nisu uključili direktno u tržište nekretnina nego su „zamrznuti“ za buduće potrebe turističke eksploatacije. Vremenom, bivše vojne zone, bivaju osvajane od strane raznoraznih lokalnih inicijativa od kojih neke počinju pretvarati te zone „u polja istraživanja novih načina življenja, neformalne proizvodnje i autonomnih projekata stvaranja drukčijih vrijednosti“ (Grad postkapitalizma, 2010: 19). Dugogodišnjim borbama sa lokalnim, županijskim i centralnim vlastima, kao i predstavnicima kapitala, lokalne grupe uspele su proizvesti, osvojiti i odbraniti autonomne prostore na širokom području Pule. Takođe, značajno je što u svemu tome praksu prate i teorijska promatranja (npr. vrlo je interesantan koncept „komunal“ – stari istarski naziv za zajedničku zemlju – koji Pulska grupa razvija i promoviše, pritom ukazujući pažnju na to da proučavanje i „praktikovanje“ komunala jeste globalan fenomen). Ono što je u zagrebačkoj borbi ponekad prećutkivano, Puljani jasno govore: „Pravo na grad danas ne shvaćamo samo kao pravo građana na odbranu javnog prostora od njegove komercijalizacije nego i kao pravo građana da raspolažu viškom vrijednosti koje se u gradu stvaraju“ (Grad postkapitalizma, 2010: 32)

Umesto zaključka

Tokom dvadeset godina koje su za nama, „tranzicija“ je postala svakodnevna agonija u kojoj smo pokušavali preživeti. Za to vreme, neoliberalna politika doživela je kako brojne kritike, tako i globalni debakl finaliziran aktuelnom ekonomskom krizom. „Tranziciju“, sumnjivi termin kojem upućujemo poslednje pozdrave, karakterisala je radikalno nepravedna raspodela viška vrednosti koja nastavlja da dovodi u pitanje opstanak naših društava. Između ostalog, ovo neminovno dovodi i do novih vrsta urbanih pobuna koje neće još dugo biti samo defanzivne.

Dakle, ma koliko se činilo da transformacija gradova bivšeg Istočnog bloka krajem 20. i početkom 21. veka – posebno u kontekstu „propasti socijalizma“ i uspostavljanja „normalnog“ društvenog poretka, te diskursa o „kraju istorije“ i „odumiranju velikih priča“ – vodi ka suštinskoj depolitizaciji urbanog pitanja, novi režim kapitalističke regulacije ipak ne može dovesti do kraja urbane politike i kolektivnih akcija koje su sa njom u vezi.

Strategije poput partnerstva javnog i privatnog sektora, upotrebe socijalnog i kulturnog kapitala lokalnih zajednica i ostalih urbanih aktera, kao i koncept socijalno odgovornog preduzetništva – evidentno ne doprinose rešavanju generalnih problema ni u razvijenijim zemljama, pa se postavlja pitanje opravdanosti njihove implementacije u gradovima nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma“.

Rad na demistifikaciji i dekonstrukciji određenih teorijskih i političkih mitova (od kojih su

tek poneki pomenuti u tekstu), a koje je stvorila ekspertistička ideologija neoliberalizma, mogao bi pomoći Levici da se napokon (re)konstituiše kao istinska idejna alternativa i organizuje kao relevantna praktično-politička opoziciona snaga. Kada je reč o gradu, kao centralnom mestu globalne proizvodnje viška vrednosti, treba formulisati zahteve koji se u krajnjoj instanci mogu svesti na jednostavan zahtev za većom/potpunom demokratskom kontrolom nad proizvodnjom, distribucijom i upotrebom materijalnih viškova.

Na kraju, mora se konstatovati da pritisak globalnog kapitala i međunarodnih institucija, a u kontekstu (relativnog) slabljenja moći nacionalnih država, posebno pogađa (polu)periferne gradove Istočne Evrope. Rezultat je situacija u kojoj samo izuzetna ideološko-politička konfuzija tranzicionog perioda, za sada, sprečava radikalno preispitivanje stava o „mračnoj totalitarnoj prošlosti“, „svetloj i neupitnoj posttranzicionoj budućnosti“, kao i dovođenje u pitanje legitimnosti samih „demokratskih promena“. Ta preispitivanja bi bila minimalni zadatak, ali koji bi, uz rad na denaturalizaciji i kompromitaciji neoliberalizma, kao i skandalizovanju svih vrsta nejednakosti koje proizvodi kapitalistički način proizvodnje i raspodele, mogao dovesti vrlo brzo na dnevni red pitanje: na koji način postsocijalistički gradovi mogu postati postkapitalistički?

Prvobitno objavljeno u: Veselinović, Ana; Atanacković, Petar; Klarić, Željko (ur.) (2011): Izgubljeno u tranziciji. Kriitička analiza procesa društvene transformacije. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, str. 116–131.

Literatura

- Belačević, Branko; Sekulić, Dubravka; Stefanović, Jelena; Miletić, Marko; Prodanović, Srđan. (U pripremi). *Peti parkić – borba za svakodnevicu*, Beograd: Kontekst.
- Harvi, Dejvid (2002) Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvey, David (2008) Pravo na gradu, u: Kovačević, Leonardo; Medak, Tomislav; Milat, Petar; Sančanin, Marko; Valentić, Tonči; Vuković, Vesna; Domes, Tomislav (ur.), *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Hackworth, Jason (2008) Kritika neoliberalnog grada, u: Domes Tomislav et al. (ur.), *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Mandić, Srna (1990) Privatizacija u stambenoj sferi, *Sociološki pregled*, Vol. XXIV, no. 1-4, 1990. str. 79-89.
- Mejer, Margit (2003) Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milat, Petar (2008) Najmanje i najviše – uvodne napomene, u: Domes Tomislav et al. (ur.) *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Mitrašinović, Miodrag (2006) *Total landscape, theme parks, public space*, Hampshire & Burlington: Ashgate Publishing.
- Petrović, Mina (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Pikvens, Kris (2002) Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pulska grupa (ur.) (2010) *Grad postkapitalizma*, Zagreb: centar za anarhističke studije.
- Sasen, Saskija (2004) *Gubitak kontrole*, Beograd: Curiculus.
- Smith, Neil (2002) Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija, u:

Domes Tomislav et al. (ur.), 2008, *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Veselinović, Ana (2008) *Urbani socijalni pokreti i socijalni kapital*, Filozofski fakultet u Beogradu, odeljenje za sociologiju, diplomski rad.

Kritika klerikalizacije Novog Sada

Analiza društveno-političkog i estetskog diskursa novih crkvenih i pravoslavnih strategija

Branka Ćurčić

Publikacija „Kritika klerikalizacije Srbije” predstavlja skup istraživačkih eseja i istraživačke hronološke studije posvećenih analizi ekspanzije građevina Srpske pravoslavne crkve (SPC) tokom prethodnih deset godina na teritoriji Novog Sada i njegove šire okoline, kao i specifičnog društveno-političkog ambijenta koji je omogućio ovakvo urbano planiranje zasnovano na principima dominacije isključivo jednog kôda, jezika i ideologije.

Činjenica je da je na teritoriji Novog Sada i njegove neposredne okoline tokom poslednje decenije sagrađeno (ili je započeto sa izgradnjom) više desetina pravoslavnih crkava različitih dimenzija i stilova. Ekspanzija gradnje pravoslavnih crkava se može povezati sa aktuelnim društveno-političkim zbivanjima, pri čemu se primećuje značajniji pomak ka „nezvaničnom” i „indirektnom” povezivanju i prožimanju srpske države i Srpske pravoslavne crkve. Zakon o crkvama, sistem povraćaja crkvene imovine, finansiranje rada SPC-a iz javnih fondova su samo neki od primera ove, pre svega, negativne konvergencije crkve i države u savremenom srpskom društvu. Ekspanzija srpskog pravoslavnog graditeljstva u prestonici multikulturalne Vojvodine se indirektno može povezati sa značajnim demografskim promenama koja su zadesila Novi Sad i Vojvodinu tokom i nakon bratoubilačkog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini devedesetih godina prošlog veka. Pre pomenutih ratova, Novi Sad je bio grad koji je brojio oko dvesta pedeset hiljada stanovnika različite nacionalnosti i važio je za multikulturalnu prestonicu regiona. Tokom i nakon rata, grad Novi Sad je gotovo udvostručio broj stanovnika koji trenutno iznosi oko četiri stotine hiljada. Pretpostavka je da je većina srpskog stanovništva, ratnih izbeglica iz Hrvatske i Bosne našlo svoje utočište u Novom Sadu, što značajno utiče na aktuelnu strukturu stanovništva grada, političke orijentacije njegove vlade i na izgradnju i jačanje „duhovnog prstena” Srpske pravoslavne crkve. Srpskom hermetičnom i samo-referentnom politikom s jedne strane (podstaknuta i uobličena čak I prvim članom predloga novog srpskog ustava, gde je Srbija zemlja svih Srba i ostalih), i jačanjem crkvenih uticaja na politički život Srbije i na život uopšte, ide se ka stvaranju pozicije dominantne populacije u odnosu na „druge”, što neumitno vodi ka podelama, ka negaciji pluralizma, kao i ka negativnoj stratifikaciji društva.

„Normalizacija” individua

Ukoliko bismo pratili neke od teza kroz istoriju filozofske misli, moglo bi se doći do zaključka da stanje nesigurnosti, otuđenosti, samo-kontrole, samo-cenzure i samorestrikcije čoveka nikako nije zaostavština modernog društva, pa čak ni kapitalističkog i industrijskog vremena. Tehnike „zatvaranja”, cenzure i ograničenja (samim tim i definisanja pojma slobode pojedinca) po filozofu Mišel Fukou datiraju još iz vremena srednjovekovnog hrišćanstva, kada se suptilnim mehanizmima govora, podobnog ponašanja, „vežbanja duha”, ispovesti i praktikovanja misticizma sistemski radilo na metodama „preispitivanja savesti i usmeravanja pastorale”. Po Fukou, tri dominirajuće tehnike kontrole i ograničavanja pojedinaca su kanonsko pravo, hrišćanska pastorala i građanski zakon. Može se činiti preteranim i ishitrenim zaključkom, ali počev od Srednjeg veka, mehanizmi „zatvaranja” i regulacije ljudi mogu da se prate, s jedne strane kroz razvoj medicine, pedagogije i psihijatrije (nauka o „normalizaciji” i racionalizaciji ljudskog duha i tela), a sa druge strane kroz mehanizme državne vlasti. Fuko pojmom bio-vlasti definiše specifičnu „zapletenost” državne vlasti i samo-vlasti (vlasti pojedinca nad samim sobom).

Ova povezanost između države i njene populacije kao subjekta nije „bezvremena konstanta”. Ono što se razvijalo tokom Srednjeg veka, zatim u 16. veku, uvrežilo se tokom 18. veka kao nova tehnika vlasti, ili preciznije, linija moći modernih tehnika vlasti koje postoje do današnjeg vremena. Ono što je obeležilo period pre 18. veka je karakter vlasti koja još uvek nije „vladala ljudima za njihovu dobrobit”, već pre svega za dobrobit suverenosti države. Sa 18. vekom i pojavom liberalizma, moć države ne zavisi više od samo od veličine njene teritorije, već i od uslova života njenog stanovništva. Tada mehanizmi vlasti počinju da se transformišu ka političkoj ekonomiji liberalizma, ka samo-nametnim ograničenjima vlasti za benefit slobodnog tržišta sa jedne strane i sa druge, ka populaciji koja sama podleže ovoj ekonomskoj paradigmi u svojim mislima i kroz svoje ponašanje. Po Fukou, moderna individua mora prvo da nauči kako da poseduje telo koje je zavisno od niza egzistencijalnih uslova, a onda mora da nauči da razvije odnos sa „kreativnim i produktivnim sobom”. Ako kažemo da je u doba hegemonije Crkve nad čovekovim ponašanjem, govorom i radom dolazilo do, uslovno rečeno, oduzimanja ovog „sopstva”, kroz kasnije mehanizme opresije se vidi da upravo bio-politika modernog društva stvara mogućnost samo-vladavine, ali samo kao preduslova za uspostavljanje i produkciju „normalnosti”.

I dalje, Fuko smatra da je upravo bio-vlast bila element neophodan za razvoj kapitalizma, koji se mogao obezbediti samo po cenu kontrolisanog ulaganja tela u proizvodni aparat i zu pomoć prilagođavanja svega onoga što se tiče stanovništva privrednim i ekonomskim tokovima. Ovde bi se donekle i samo u kontekstu mehanizama kontrole kapitalizam mogao

dovesti u istu ravan sa Crkvom, jer i jedno i drugo su vekovima radili na povećanju korisnosti stanovništva i na njegovom jačanju ali bez otežavanja njegove poslušnosti, što su direktni činioci društvenog podvajanja i hijerarhizovanja koji dalje stvaraju odnose moći, dominacije i podčinjavanja.

Crkva = Država

Vraćajući se u sadašnjost, čini se da negativna konvergencija srpske države i crkve ima za posledicu izjednačavanje i poravnanje njihovog uticaja na društvo. U tom smislu, postepeno se vraća fikcija zajedništva, kolektivnog nacionalnog interesa i kolektivne slobode na uštrb principa individualne slobode. Ono što se demonstrira masovnom gradnjom objekata Srpske pravoslavne crkve je formiranje dominacije kolektivnog (srpskog) duha i sistematsko potiranje verskih, nacionalnih, etničkih i rasnih razlika među ljudima na ovoj konkretnoj geopolitičkoj teritoriji. Pitanje gde se ta dominacija završava ima jasan odgovor – u želji za apsolutnom moći. U ovoj tački, čini se, sreću se interesi srpske države i njene crkve. Ovim postupcima se s jedne strane nameću mehanizmi lokalnog „zatvaranja” i samo-izolacije od „drugih” proklamovanjem jedine prave istine, koji imaju jasnu vezu sa navedenim suptilnim mehanizmima „zatvaranja” i kontrolisanja stanovništva, zasnovanog na ideološkim i ekonomskim instancama. Srpsko stanovništvo i drugi su ovim o(bes)hrabreni da svojim mislima i svojim ponašanjem podležu hegemonij crkvenoj, i u maloj meri, državnoj vlasti, duboko verujući da zapravo oni sami poseduju vlast nad svojom slobodnom odlukom, koja se zalaže za dalekosežnu dobrobit tela i duha srpskoga naroda.

P. S.

Iako postoji izvesna nelagoda u konceptu „generacije” pre svega kao „bioredukcionističkog” koncepta, ovo istraživanje jeste realizovano inicijativom „mlađe generacije”. Ovde upotrebljen termin nove ili mlađe generacije zapravo govori o potrebi za izgradnjom jedne analitičke društvene platforme koja je okrenuta ka budućoj kritici i izgradnji društva; o potrebi za jednom novom generacijom koja će biti oslobođena dogmatske kapitalističke pozicije ili pozicije religioznosti i koja je otvoreno protiv otuđenosti, normalizacije, kanonizovanja, „psiho-patologije i usamljenosti”.

//call for papers//

Časopis *juGoLink*. *Pregled postjugoslovenskih istraživanja* poziva na saradnju sve zainteresovane za učešće u sledećem broju časopisa. Poziv upućujemo svim autorima i autorkama koji / koje deluju u oblasti društvenih i humanističkih nauka, bez obzira na to da li se njihove aktivnosti odvijaju u nekom institucionalnom okviru ili izvan postojećih naučno-istraživačkih ustanova.

Osnovni uslovi za učešće u časopisu jesu, kao prvo, da su autori i autorke u svojim istraživanjima fokusirani na područje bivše Jugoslavije, odnosno na teme, pojave i probleme karakteristične za ovaj region; i kao drugo, da su prilozi (eseji, naučne studije, tekstovi, recenzije itd.) napisani na nekom od jezika proizašlih iz nekadašnjeg srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog, na makedonskom ili slovenačkom jeziku.

Tema drugog broja: PROŠLOST I(LI) SADAŠNJOST.

Sledeći broj časopisa posvećen je pitanjima tumačenja kako starije tako i novije prošlosti postjugoslovenskog prostora. Odgovori na ova pitanja mogu obuhvatati različite aspekte. Prilozi se stoga mogu kretati od istraživanja kulture sećanja u širem smislu, preko prikaza aktuelnog razvoja istorijske nauke, pa sve do teorijskih radova o odnosu prema prošlosti.

S obzirom na usku vezu između tumačenja prošlosti i različitih fenomena sadašnjosti, ove, ali i druge povezane teme, predmet su istraživanja različitih naučnih disciplina poput istorije, sociologije, antropologije, politologije, muzeologije ili filozofije.

Svi prilozi – kako empirijski tako i teorijski – koji tematizuju navedene fenomene biće rado prihvaćeni i uzeti u razmatranje.

Rok za slanje tekstova je 01. 04. 2012. godine.

Tekstove dostaviti u standardnom formatu (word dokument (*.doc), Times New Roman, veličina 12, prored 1,5), sa standardnim naučnim aparatom, bibliografijom kao i apstraktom na engleskom jeziku.

Sve tekstove slati na adresu uredništva: jugolink@googlemail.com

Odabrani tekstovi biće publikovani sredinom 2012. godine.

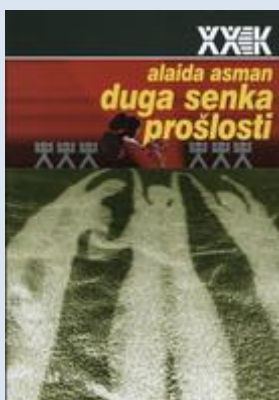
//nova izdanja//

Stojanović, Dubravka (2011): Noga u vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek. Beograd: Biblioteka XX vek. ISBN 978-86-7562-102-7.

„Svi nesrećni urednici slični su jedan drugome, a svaki srećan – srećan je na svoj način. Ova obrnuta parafraza početka Ane Karenjine poslužila je uredniku Biblioteke XX vek Ivanu Čoloviću da u jednom davnašnjem intervjuu u NIN-u objasni položaj izdavaštva i urednika u tadašnjoj Jugoslaviji. To se, evo, ni skoro trideset godina kasnije, u jednoj sasvim drugačijoj zemlji, nije promenilo. Uslovi su uvek bili takvi da je najlakše bilo proglasiti se nesrećnim. Bilo je dovoljno prepustiti se i priključiti se onima koji veruju da se drugačije i ne može. Opravdavati sebe ‚ovim trenutkom‘, socijalizmom, represijom, krizom, nestašicama, ratom, tranzicijom, opasnim režimima i svetskim lomovima uvek je bio lakši put. Drugim rečima, biti ‚srećan urednik‘ i tada je, kao i danas, značilo imati sopstveni način, svoj, uz mnoge teškoće, pronađen put. I na njemu, uglavnom, biti usamljen. [...]“ (Preuzeto iz uvoda dela)

[Čitaj dalje...](#)

Asman, Alaida (2011): Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti. Beograd: Biblioteka XX vek. ISBN: 978-86-7562-099-0.

“Tema knjige nije holokaust ili Drugi svetski rat, nego dinamika individualnog i kolektivnog sećanja 'u senci' traumatične prošlosti. Sećanja ne postoje kao zatvoreni sistemi, nego se u društvenoj realnosti uvek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modifikuju, polarizuju s drugim sećanjima i impulsima zaborava. Zbog toga će ovde stalno biti reči o konstelacijama, spletovim i konfrontacijama različitih sećanja. Te su teme već celu deceniju predmet intenzivnog istraživanja, studije o tome popunjavaju već cele biblioteke. Dok se na tržištu stalno pojavljuju nove studije slučaja koje se odnose na individualno i kolektivno sećanje, dotle nedostaju pokušaji koji bi povezali različite disciplinarnе inicijative razvijene unutar delimično doista dispartatno usmetenog diskursa pamćenja. [...]“ (Preuzeto iz uvoda dela)

[Čitaj dalje...](#)

Šmale, Wolfgang (2011): Istorija muškosti u Evropi (1450-2000). Beograd: Clio. ISBN: 978-86-7102-396-2.

„Predstave o rodnim razlikama, o suštinskoj podeli na muški i ženski principi, menjale su se godinama, od civilizacije do civilizacije. Wolfgang Šmale obraća pažnju na te promene, njihovu istorijsku uslovljenost, posebno na pitanje kako su kulturni standardi muškosti bili definisani u vremenu kada su nacionalna pitanja bila u središtu društvenih interesovanja. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

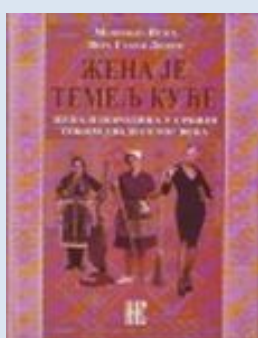
[Čitaj dalje...](#)

Aldrich, Robert (ur.) (2011): Povijest gej i lezbijskog života i kulture. Zagreb / Beograd: Sandorf / RedBox. ISBN: 978-86-86599-16-2.

„U pisanju ove sveobuhvatne knjige o jednom segmentu ljudske socijalne povijesti sudjelovalo je četrnaest autora, sveučilišnih profesora i povjesničara iz sedam zemalja, koji su pokušali prikazati različite društvene koncepcije i stavove prema homoseksualnosti kao i postupno oblikovanje jednog novog identiteta. Knjiga počinje sa antičkom Grčkom i Rimom a pokriva povijest dve do današnjih dana i problematike gay zajednice, AIDS-a i izvanbračnih zajednica. Pored toga, knjiga se bavi i drugim kulturama pored onih zapadnih te pritom otkriva raznoliku svjetsku povijest istospolnih veza. Od perzijske homoerotične poezije, preko ženskih transvestita u Italiji osamnaestog stoljeća, sve do razuzdanih uživanja u Berlinu između dva svjetska rata te koncepta trećeg spola u Aziji i među Indijancima Sjeverne Amerike. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

[Čitaj dalje...](#)

Gudac-Dodić, Vera; Isić, Momčilo (2011): Žena je temelj kuće. Žena i porodica u Srbiji tokom dvadesetog veka. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije. ISBN: 978-86-7005-092-1.

„U knjizi je predstavljen položaj žene od 1945. do 2000. godine, kao socijalno-istorijska rekonstrukcija emancipacija žene u doba socijalizma u Srbiji, u periodu promena: deagrarizacije sa ubrzanom urbanizacijom i masovnim školovanjem i zapošljavanjem žena, ali i pogoršanjem položaja žena u doba tranzicije, sve do 2000. godine. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

[Čitaj dalje...](#)

Jakovina, Tvrtko (2011): Treća strana Hladnog rata. Zagreb: Fraktura. ISBN: 978-95-3266-203-0.

„Treća strana Hladnog rata temeljiti je pogled iznutra na Pokret nesvrstanih i način na koji je organizacija sa više od stotinu država funkcionirala. Tvrtko Jakovina u Trećoj strani Hladnog rata donosi priču o nevjerojatno ambicioznoj, često i efikasnoj diplomaciji jedne objektivno male zemlje. Treća strana Hladnog rata, napisana na temelju golemog broja dosad uglavnom nepoznatih dokumenata, priča o sukobima koji su razdirali taj pokret. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

[Čitaj dalje...](#)

Čaldarović, Ognjen (2011): Urbano društvo na početku 21. stoljeća. Zagreb: Jesenski i Turk. ISBN: 978-95-3222-371-2.

„Na primjeru Zagreba autor raspravlja o mnogim ključnim dilemama daljnjeg širenja procesa urbanizacije te u tom smislu problematizira tekuće procese rekonstrukcije starijeg dijela grada, analizira smisao i perspektive visoke izgradnje te raspravlja i o budućoj rekonstrukciji (bivših) novih naselja. Važna tema knjige su i socijalni značaj javnih prostora u suvremenom gradu, aspekti privatizacije javnih prostora te problemi korporacijske izgradnje koja dovodi do sve značajnijeg sužavanja prostora javnosti, javnog i slobodnog u suvremenom grad. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

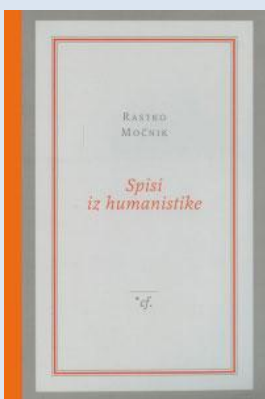
[Čitaj dalje...](#)

Horvat, Srećko; Štiks, Igor (2010): Pravo na pobunu: Uvod u anatomiju građanskog otpora. Zagreb: Fraktura. ISBN 978-953-266-148-4.

„Srećko Horvat i Igor Štiks knjigom "Pravo na pobunu" snažno, oštro i polemično reagiraju na aktualne političke događaje. Ispravno i jasno detektiraju da je studentska pobuna s proljeća 2009. ključni događaj koji bi mogao pomaknuti Hrvatsku iz točke rezignacije, stagnacije i izgubljenog povjerenja ne samo u politiku i političare već i u sustav kao takav. Studentsku pobunu i pravo na besplatno obrazovanje stavljaju u širi kontekst prava na pobunu i građanski bunt u cijelom svijetu od Južne Amerike do Europe, i to u vrijeme kada se ideja neoliberalizma i slobodnog tržišta koje će sve samo regulirati slama naočigled. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

[Čitaj dalje...](#)

Močnik, Rastko (2009): Spisi iz humanistike. Ljubljana: Založba /*cf. ISBN 9789612570194.

„Delo obravnava problematiko humanističnih ved in družboslovja z zgodovinskega in epistemološkega stališča. Prikazuje procese, ki so v evropskem humanizmu pripeljali do nastanka filologije in opisuje nadaljnji razvoj proučevanja »človeških zadev« do nastanka znanstvenega jezikoslovja v začetku 19. stoletja. Pri tem opozarja, da sta za nastanek jezikoslovja odločilna zgodovinski in primerjalni prijem, kakor so ju klasično uveljavili v indoevropskem jezikoslovju. Delo analizira nastanek družboslovja kot »kompromisne formacije«, ki jo je izsilil pritisk novoveške galilejevske paradigme na področje humanističnih ved.

Avtor sodobno družboslovje in humanistiko obdeluje v stalni konfrontaciji z družbenimi procesi in poskusi uveljaviti načelo, da so teorije vselej teoretizacije praks. [...]“ (Preuzeto iz opisa izdavača)

[Čitaj dalje...](#)

Velikonja, Mitja (2009): Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu. Ljubljana: Mirovni Inštitut. ISBN 9789616455534.

„[...] Zakaj, kako, kje, s kakšnim namenom, komu pripisati to nenavadno prisotnost njegove podobe, imena, vrednot, simbolike in navsezadnje vizije v vsakdanji kulturi, v medijskem in javnem življenju, celo v oglaševanju v raznih delih nekdanje Jugoslavije? Od kod torej ta zagonetni neotitoizem, kje poganjajo mladi titovci, oni, ki to jemljejo zares, in drugi, zgolj vikendaško? Najmanj, kar lahko rečemo o tej delikatni temi, je, da je zanimiva. Fenomen je zaradi njegove širine in kompleksnosti težko definirati, še teže pa razložiti – zato ga bom umestil in obravnaval kot del svoje širše študije o postsocialističnih nostalgijah, tem nepričakovanem pojavu, ki je presenetil tako rekoč vsakogar, ki preživlja tranzicijsko obdobje v nekdanjih socialističnih družbah, še bolj pa zunanje opazovalce. Imenoval ga bom »titostalgija«, torej nostalgija po Josipu Brozu Titu (1892–1980). [...]“ (Preuzeto iz opisa autora)

[Čitaj dalje...](#)

//sadržaj//

//editorial//	5
<i>Stipe Ćurković</i> Tranzicija i solidarnost	10
<i>Gal Kirn</i> Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno <i>killing us softly</i> na slovenački način.....	19
<i>Primož Krašovec</i> Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetskom polju.....	33
<i>Dare Pejić</i> „Koncept vikenda više ne postoji!” Kreativne industrije u kognitivnom kapitalizmu i preduzetnički duh zaposlenih u kulturi	55
<i>Miloš Jadžić</i> Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu	70
<i>Branka Ćurčić</i> Kritika klerikalizacije Novog Sada Analiza društveno-političkog i estetskog diskursa novih crkvenih i pravoslavnih strategija	85
//call for papers//	88
//nova izdanja//.....	89

Mit freundlicher Unterstützung der Forschungsplattform Südosteuropa

FORSCHUNGSPLATTFORM SÜDOSTEUROPA

